

Masterplan Romeins Verleden

De ontwikkeling van
regio Arnhem-Nijmegen tot
dé Romeinse regio van Nederland

Masterplan Romeins Verleden

Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen

Aangeboden aan:

Provincie Gelderland,
Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen
Gemeente Nijmegen

15 december 2023/10 april 2024

Auteur(s):

Adriana Stam
Desiree van der Heide
Saskia Roos

Projectnummer 1833

Het Masterplan Romeins Verleden geeft richting aan ontwikkeling van dé Romeinse regio van Nederland in de regio Arnhem-Nijmegen. Samen ontwikkelen we de komende jaren vanuit één droombeeld een rijke Romeinse bestemming. Fantaseert u mee?

Stelt u zich eens voor...

Het is mei 2030 en we stappen in de 'Romeinen hoofdstad' Nijmegen uit de trein. Eenmaal buiten wordt ons meteen duidelijk: we zijn hier op een bijzondere plaats. "Welkom in de oudste stad van Nederland!" staat er op een welkomstbord met UNESCO-logo. We lezen dat er maar liefst 7 locaties van de Neder-Germaanse Limes te bezoeken zijn in de Gelderse regio en daarnaast talloze andere historische plaatsen met een link naar de Romeinen.

We lopen richting een oude stadspoort, hersteld in Romeinse stijl, en we maken kennis met de Romeinse standbeelden die aan weerszijden van het plein staan. De figuren wijzen elk een andere richting uit waar UNESCO Werelderfgoed en andere 'Romeinse' locaties te vinden zijn. Ze dragen allemaal een thema. Een priester wijst bijvoorbeeld naar het fietspad in noordoostelijke richting en verwijst ons naar de plaats Elst. Daar, op nog geen half uur met de elektrische deelfiets, ligt een oude Romeinse tempel onder een prachtige kerk. Op een plaats die door de eeuwen heen voor veel verschillende volkeren en religies als heilig werd beschouwd. Nu wordt deze heilige geschiedenis gevierd en geëerd met een complete Romeinse ervaring, verspreid over verschillende locaties in de regio.

Een ander figuur, een handelaar zo lijkt het, wijst naar het zuiden en aan zijn voeten start een spoor van marmeren keien.

We besluiten de routes van de verschillende Romeinse figuren op het plein met een QR-code te downloaden en op te slaan voor later en volgen nu eerst de keien op de grond richting het centrum. We lopen onder de poort door en zien oude muurtekeningen die het leven uit de Romeinse tijd laten zien. Nooit geweten dat er zoveel historie onder onze voeten lag. Wat zouden we hier allemaal kunnen doen? We zien een automaat en daar halen we ons gratis Romeinenpaspoort op. In het paspoort treffen we een papieren kaart met verwijzingen naar alle bijzondere plekken die we kunnen bezoeken en waar we stempels kunnen verzamelen. Een ontdekkingstocht door de hele regio. Is ons paspoortboekje vol? Dan ruilen we het in voor een Romeinse onderscheiding, verkrijgbaar op één van de aangesloten locaties. Leuk voor kinderen!

We lopen richting het stadscentrum. Onderweg letten we goed op de marmeren stenen met de QR-codes om de AR-app te gebruiken. Het is gek, want de moderne gebouwen en de technieken verraden dat we gewoon in 2030 zijn gebleven, maar via onze smartphone of iPad stappen we in het 'Noviomagus' uit de Romeinse tijd. Via augmented reality ontdekken we de roerige tijden van het Romeinse verleden. Veel van onze gebruiken zijn immers gestaafd op Romeinse uitvindingen, maar de Romeinen hadden ook een donkere kant waar we van kunnen leren.

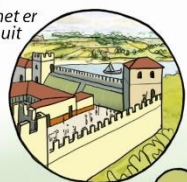
U krijgt hiermee een al een idee van wat er mogelijk is, maar hoe ziet dat er dan uit? Op de volgende pagina staat een visuele weergave van de regio met een greep uit het Romeinse erfgoed dat de regio draagt. Verderop in het Masterplan grijpen we af en toe nog eens terug naar dit droombeeld en gaan we op pad met lokale bewoners die ons vertellen wat er in 2030 allemaal is veranderd.

Arnhem

Ontdek de resten
**Romeins castellum
Meinerswijk**

Zo zag het er
vroeger uit

Muur van
Hadrianus

De Limes

**Grens
Romeinse
rijk**

De Rijn

Elst
Romeinen
festival

Gebied van de
Bataven

Dreumel
vondsten

Heilige
plek

**Elst
Heliste**

**Romeinse
tempel**
onder de
Grote kerk

Duik in de kelders van
De Bastei

Het gezicht
van Nijmegen

**Valkhof
Museum**
De Limes Hub
van Gelderland

**Grens
De Limes**

Uitkijktoren
in de Loowaard
vroeger Romeins
Castellum

**Castellum
Carvium**

**Herwen-
Hemeling**
voormalig
tempel
complex

**Zevenaar
Liemers Museum**

De Baadster

**Herwen
Carvium**

Een van de spannendste
limeslocaties van
Nederland

Grootste Romeinse
grafheuvel
van West Europa

**Nijmegen/
Noviomagus**

Zo zag het er
vroeger uit

Grafheuvel

**Museum
Kasteel
Wijchen**

Wijchen

Luxe achter de Limes

Gedenkteken
Romeinse
wachttore

Museumpark Orientalis
de Romeinse tijd beleven

**Oudste
Romeinse
legerplaats
Hunnerberg**

**Aquaduct
Berg en Dal**

Romeins Aquaduct

Holdeurn
Oud Romeinse steenbakkerij

Xanten
Constantinopel

**Romeinse
onderscheiding**

Zo zag het er
vroeger uit

Voorwoord

‘Adde parvum parvo magnus acervus erit’: Voeg een beetje bij een beetje en de stapel zal groot zijn. (Ovidius)

Duizenden archeologische vondsten maken de periode van zo’n vier eeuwen dat onze provincie deel uitmaakte van het Romeinse rijk tastbaar in de opeenstapeling van de bijbehorende verhalen. De enorme hoeveelheden zijn ondergebracht in het grootste archeologische depot van Nederland dat binnenkort in Nijmegen wordt geopend. Met trots presenteren wij nu het voorliggend Masterplan Romeins Verleden van de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen, de provincie Gelderland en de Gemeente Nijmegen om het levende thema van de Romeinen, een unieke ervaring uit de Nederlandse geschiedenis, en bekroond met een inschrijving op de UNESCO Werelderfgoedlijst in 2021, te verzilveren met meeslepende verhalen, kleine en grote plannen en een toegankelijk programmateam voor recreatieve kansen. Zo blijft het Romeinse verleden in onze provincie niet beperkt tot de diverse mooie musea, maar wordt ook zichtbaar en direct te beleven op de plekken van de vondsten zelf.

UNESCO Werelderfgoed

De Neder-Germaanse Limes is niet voor niets in 2021 op de UNESCO Werelderfgoedlijst gekomen. Dit is een bron van trots voor onze regio. Net zoals de Limes destijds conflicten en kansen bracht, biedt het nu een unieke mogelijkheid, maar ook een taak, om ons Romeins verleden te omarmen en te delen met de wereld.

Samenwerking

Het Masterplan Romeins Verleden slaat een brug tussen het Romeinse verleden van de regio en de uitdagende mogelijkheden van de toekomst.

Net zoals de soldaten van het Romeinse leger zoeken ook wij met partijen in de regio de samenwerking op. We danken iedereen die hieraan al een bouwsteen of idee heeft bijgedragen. Daarbij nodigen we ook de rest van Gelderland uit zich aan te sluiten bij de Romeinse ervaring. Want ook voor het gedisciplineerde Romeinse leger moet samenwerking essentieel zijn geweest. De onschatbare waarde van het Romeinse erfgoed in onze regio en ver daarbuiten maakt een gedurfde visie voor ontwikkelingen met het Masterplan mogelijk.

Inspiratie, educatie en toerisme

Het is van essentieel belang dat we het Romeinse verleden van Arnhem-Nijmegen in ere houden en laten herleven. Niet alleen om de geschiedenis te bewaren en te koesteren, maar ook om het te laten dienen als bron van inspiratie, educatie en toerisme.

Als u dit leest, dan bent u waarschijnlijk in de positie om actief bij te dragen aan de uitwerking van de doelstellingen. We hopen dan ook dat u met deze blik naar het Masterplan kijkt, de uitnodiging tot samenwerking aanneemt en bijdraagt aan het tot leven brengen van het verhaal van de Romeinen in dé Romeinse provincie van Nederland.

STUURGROEP MASTERPLAN ROMEINS VERLEDEN:

Peter Drenth, gedeputeerde provincie Gelderland

Agnes Schaap, burgemeester gemeente Renkum en voorzitter Ontspannen regio van de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen

Arthur Boone, wethouder gemeente Zevenaar

Tobias van Elferen, wethouder gemeente Nijmegen en voorzitter Stuurgroep

Inhoudsopgave

Startpunt: toekomstbeeld	3	4 Ontwikkelvisie Nijmegen als hoofdstad van de Romeinen	38
Voorwoord	5	4.1 Doel	38
Inhoudsopgave	6	4.2 Toelichting	38
Samenvatting	8	4.3 Gebiedsontwikkeling in zes clusters	39
Deel I: context, visie en strategie	10	4.3.1 Waalsprong	40
1 Inleiding	11	4.3.2 Valkhofkwartier	40
1.1 Doel	11	4.3.3 Nijmegen-West (Ulpia Noviomagus)	43
1.2 Achtergrond Neder-Germaanse Limes	11	4.3.4 Depotgebied	45
1.3 Context en huidige situatie	12	4.3.5 Kops Plateau	46
1.4 Hoofdlijnen Masterplan	13	4.3.6 Stationsgebied als toegangspoort	47
2 Strategie	14	5 Neder-Germaanse Limes in de etalage	48
2.1 Strategische keuzes en uitgangspunten	14	5.1 Doel	48
2.2 Ontwikkeling volgens het 'tempel-model'	15	5.2 Toelichting	48
2.3 Het fundament: de 'Romeinse Wegen'	17	5.3 Verplichtingen	48
2.4 De treden: overkoepelende taken	19	5.4 Beheer en organisatie UNESCO	48
2.5 De pilaren: gebiedsgerichte ontwikkelingen	30	5.5 Kwaliteitsbewaking bij ontwikkeling	49
2.6 Het dak: voor wie doen we dit dan allemaal?	31	5.6 Ontwikkellocaties	49
3 Huidige situatie	35	5.6.1 Cluster Arnhem	50
3.1 Sterke punten en kansen	35	5.6.2 Cluster Zevenaar/Liemers	51
3.2 Ontwikkelpunten	36	5.6.3 Cluster Elst	54
Deel II: Gebiedsgerichte, thematische opgaven	37	5.6.4 Cluster Berg en Dal	56
		6 Regionale ontwikkeling Romeins verleden	58
		6.1 Doel	58
		6.2 Ontwikkellocaties	58
		6.2.1 Dreumel	58

6.2.2	Betuwe/Tiel	58	9.3.3	Overige mogelijkheden	73
6.2.3	Wijchen	59			
6.2.4	Omgeving Druten	59	Colofon		75
6.2.5	Het leven boven de Limes	60	Bijlage I: projectfiches treden		76
6.2.6	Groen-blauwe dooradering gebruiken	60	Bijlage II: projectfiches pilaren		84
7	De Romeinen als studieobject	61			
7.1	Kenniscluster Romeins Verleden	61			
7.2	Versterking archeologische keten	63			
7.2.1	Versterken positie Radboud Universiteit en arbeidsmarkt archeologie	63			
7.2.2	Structureel hoogleraarschap provinciaal-Romeins erfgoed	64			
7.2.3	Valkhof Museum	64			
7.3	Aansluiting Radboud bij Constructing the Limes	64			
7.4	Onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes	65			
7.5	Intersectorale verbreding Romeinen als studieobject	65			
8	Indicatief uitvoeringsprogramma	67			
9	Indicatieve begroting	70			
9.1	Toelichting kosteninschatting	70			
9.1.1	Gemeenschappelijke lasten	70			
9.1.2	Locatie-gebonden investeringen	70			
9.2	Indicatieve begroting gemeenschappelijke kosten	71			
9.3	Aanvullende vormen van financiering	72			
9.3.1	Regionale en nationale mogelijkheden	72			
9.3.2	EU-fondsen	73			

Samenvatting

Voor u ligt het Masterplan Romeins Verleden aangeboden aan Provincie Gelderland, Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen en Gemeente Nijmegen en opgesteld door Bureau BUITEN. Dit Masterplan bestaat uit twee delen. Deel I omvat een omschrijving van de context, de visie en de strategie van het Masterplan. Het omschrijft in hoofdlijnen de kansen voor de ontwikkeling van een toegankelijk en beleefbaar Romeins Verleden, kansen voor het positioneren van het Romeins Verleden als publiekstrekker en voor de verbinding van het Romeins Verleden als maatschappelijk element. Deel II omschrijft de gebiedsgerichte, thematische opgaven en bevat ook een bijhorend uitvoeringsprogramma en begroting.

Deel I

De regio Arnhem-Nijmegen kent een rijke Romeinse geschiedenis en er zijn vele archeologische vondsten gedaan zoals recent het Romeinse heiligdom Herwen-Hemeling en in de stad Nijmegen is alleen al zo'n 100 vierkante meter aan UNESCO Werelderfgoed terrein.

Ondanks het rijke archeologisch erfgoed in de regio, zijn veel mensen zich niet bewust van de aanwezigheid ervan. Ondernemers, organisaties, vrijwilligers hebben interesse om de kansen rondom het Romeinse Verleden te verzilveren, maar weten niet hoe zij dit moeten aanpakken. Op bestuurlijk en uitvoerend vlak zijn er vele initiatieven maar ontbreekt een wenkend toekomstbeeld en een gezamenlijke en strategische aanpak.

Het doel van dit Masterplan is om het Romeins Verleden van de regio Arnhem-Nijmegen beleefbaar en toegankelijk te maken, via een gedeelde visie en regionale en gebiedsgerichte strategieën.

De toekenning van het werelderfgoed predicaat aan de Neder-Germaanse Limes, de kennis van het Romeinse verleden in de regio en de recente ontdekkingen en opgravingen bieden zoveel kansen om tot de Romeinse Randstad uit te groeien. Daarvoor moeten we gezamenlijk aan de slag met de acties uit het Masterplan en samenwerken met organisaties binnen en buiten de regio.

Om de ambities te kunnen verwezenlijken, zijn er strategische keuzes en uitgangspunten opgesteld. Zo is gekozen voor een duurzame ontwikkeling (voortbouwen op wat er al is, draagkracht, meeprofiteren bewoners en bezoekers), ontwikkelen van een overkoepelend merk, kwaliteit en authenticiteit staat voorop en ontwikkelingen passen in het landschap. Erfgoed staat centraal en regionale, provinciale, landelijke en ook internationale samenwerking is een uitgangspunt waarbij gedeelde belangen de katalysator zijn. Aansturing en coördinatie voor tenminste acht jaar moet zorgen voor een duurzame inbedding van het Masterplan. Een volledig overzicht van de strategische keuzes en uitgangspunten staat in hoofdstuk 2.

Tijdens de uitvoering zal er worden gewerkt volgens het 'tempel-model', waarbij samenwerking en gezamenlijke constructie centraal staan. Het fundament is het netwerk en de treden zijn de randvoorwaarden zoals aansturing, gebiedsontwikkeling, aanbod- en merkontwikkeling. De pilaren vormen de uitvoeringslijnen toegespitst op de diverse gebieden: Nijmegen, de UNESCO-sites, de Romeinse vondsten, het recreatief aanbod en de wetenschappelijke tak van de Romeinse archeologie. Het

publiek vormt het dak en profiteert van een aantrekkelijk gebied rijk aan elementen die verwijzen naar het Romeinse verleden.

Het voorbereidend onderzoek wees uit dat er veel aanknopingspunten en kansen liggen om het Romeinse verleden tot leven te wekken. Naast de UNESCO-toewijzing, de aanwezige kennis in de regio en de vondsten is er momentum door de aandacht voor de Romeinen. Er is bestuurlijk draagvlak, samenwerking op diverse niveaus en er is een toeristisch recreatieve basis.

Het beleefbaar maken van het archeologisch erfgoed, de regionale profilering met onder meer verhaallijnen en aanbod dat aansluit bij de verwachting van de hedendaagse bezoeker zijn aandachtspunten waarbij ook de bewoners meegenomen kunnen worden.

Deel II

In dit deel zijn de vier pilaren uitgebreid uitgewerkt om de gebiedsgerichte en thematische opgaven uit te voeren. Want er spelen opgaven die per gebied verschillen.

1. Nijmegen als icoonstad
2. Ontwikkelen van de UNESCO Werelderfgoed-locaties
3. Regionale ontwikkeling Romeins Verleden
4. Romeinen als studieobject

Tot slot bevat dit document een bijbehorend uitvoeringsprogramma en een begroting. In het uitvoeringsprogramma zijn de acties van de vier pilaren uitgewerkt met criteria voor investeringsgrootte, termijn en belang voor het doel. Het uitvoeringsprogramma maakt onderscheid tussen de basistaken en gebiedsgerichte acties.

Deel I

Context, visie en strategie

1 Inleiding

Het Romeinse Verleden leeft in Gelderland. Met meerdere UNESCO Werelderfgoed-locaties, Romeinse vindplaatsen en aantrekkelijke dorpen, steden en landschappen heeft de regio goud in handen. Naast het Werelderfgoed zijn er nog veel meer Romeinse locaties te vinden in het Gelderse landschap. De in 2021 toegewezen UNESCO-status van de Neder-Germaanse biedt kansen om het Romeinse erfgoed bekend, bereikbaar en beleefbaar te maken bij het publiek; zowel voor de eigen inwoner als voor geïnteresseerde bezoekers.

1.1 Doel

Het doel van het Masterplan Romeins Verleden is het beleefbaar en toegankelijk maken van het Romeinse verleden van de regio Arnhem-Nijmegen. We ontwikkelen de regio zo dat het gebied dé Romeinse regio van Nederland wordt.

Het Romeinse verleden van Gelderland in 2030:

- ...is zichtbaar in het landschap in de hele regio;
- ...is bekend bij onze inwoners van jong tot oud;
- ...is bekend bij bezoekers van buiten de regio;
- ...trekt doelgroepen aan met interesse in cultureel erfgoed;
- ...bedient overige doelgroepen met randprogrammering;
- ...wordt in de regio uitvoerig bestudeerd door professionals én vrijwilligers;
- ...is geen statisch verhaal en wordt verbonden met het hier en nu;

- ...wordt op UNESCO-locaties en daarbuiten in samenhang beheerd, behouden en verder ontwikkeld.

1.2 Achtergrond Neder-Germaanse Limes

De Neder-Germaanse Limes is in 2021 aangewezen als UNESCO Werelderfgoed. De Neder-Germaanse Limes strekt zich in Nederland uit over drie provincies: Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland en loopt door in Duitsland. De betrokken overheden hebben primair de taak voor het beheer van de erfgoedsites vanuit haar wettelijke taken voor archeologische monumentenzorg. Vanuit diverse uitvoeringsorganisaties zoals het Romeinen Netwerk en samenwerkingsverbanden zoals de Nederlandse Limes Samenwerking wordt er op verschillende niveaus ingezet op de Romeinen. De aanwijzing als UNESCO Werelderfgoed heeft ervoor gezorgd dat alleen al in de stad Nijmegen zo'n 100 vierkante meter aan werelderfgoed-terrein ligt. Dit is echter nog onvoldoende zichtbaar in het landschap en nauwelijks beleefbaar. Ook buiten Nijmegen liggen UNESCO-locaties; in Arnhem, Elst, Berg & Dal en Zevenaar.

De Neder-Germaanse Limes loopt ongeveer 400 kilometer langs het laatste deel van het stroomgebied van de Rijn, van het Rijnlandse Massief in Duitsland tot de Noordzeekust in Nederland. Een enorm gebied maar juist de lokale vondsten en verhalen maken de Romeinse geschiedenis zo rijk. Naast de toekenning van het UNESCO predicaat vinden er allerlei ontwikkelingen plaats. Zo komen het provinciale Archeologisch Depot Gelderland en het archeologisch depot van de gemeente Nijmegen samen in een gebouw in Nijmegen, waardoor het grootste archeologische depot van Nederland ontstaat. Hier worden vondsten opgeslagen, waaronder ontelbare resten die nog wachten op bestudering. Naast de resten in het depot liggen er ook op andere vindplaatsen nog veel resten van vondsten opgeslagen, bijvoorbeeld in de regio Betuwe/Tiel. De meest

indrukwekkende recente ontdekking is de vondst van ruim 80.000 vondsten bij het Romeinse heiligdom Herwen-Hemeling.

Het tentoonstellen van deze vondsten vindt plaats in de verschillende musea in de regio, met het Valkhof Museum als grootste instituut. Het Valkhof Museum wordt de komende jaren gerenoveerd waarna het Romeins verleden een prominente plaats krijgt in de vaste tentoonstelling. Ook in Arnhem, Elst en Zevenaar werkt men aan toekomstplannen om het Romeins Verleden beleefbaar(der) te maken voor de eigen inwoner en bezoekers. En buiten de UNESCO-gemeenten zijn er initiatieven om de Romeinen zichtbaar te maken, bijvoorbeeld “Luxe achter de Limes”.

Kortom: door de toekenning van het Werelderfgoed predicaat gebeurt er (internationaal) veel en zijn partijen en locaties volop betrokken. In provincie Gelderland ligt het gebied waar de Romeinen zoveel sporen hebben achtergelaten die bij gezamenlijk aanpak een waardevolle factor voor de hele regio zijn. Daarom is er gewerkt aan het opstellen van één gezamenlijk Masterplan waarin ontwikkeling, positionering en regie samenkomen.

1.3 Context en huidige situatie

De context, omvang van de regio en de veelheid aan initiatieven, vondsten en andere bouwstenen maken van de ambitie om dé Romeinse regio van Nederland te worden een complex verhaal.

Het Romeinse verleden leeft bij bepaalde partijen enorm, maar aan de andere kant weten veel mensen niet eens dat ze hun hond uitlaten op Werelderfgoed terrein. Ook zien we dat vele initiatieven van ondernemers of vrijwilligers stranden omdat ze wel ‘iets met de

Romeinen willen doen’, maar niet precies weten hoe ze dat kunnen doen. De versnippering enerzijds en onbekendheid anderzijds maakt het ingewikkeld om een gezamenlijke stip op de horizon te plaatsen.

Vanuit overheden zien we interesse in de Romeinen, maar die interesse wordt niet altijd gevolgd door bestuurlijke (en financiële) daadkracht. Het bid om van de Neder-Germaanse Limes Werelderfgoed te maken is een enorm project geweest, met grootse inzet van overheden, terreineigenaren en vrijwilligers. Nu is het moment aangebroken om daadwerkelijk aan de slag te gaan met de ontwikkelingen zoals benoemd in de individuele managementplannen (IMP’s) van de UNESCO-sites. Want op dit moment zijn de Werelderfgoed locaties niet zichtbaar en/of toegankelijk en beleefbaar. Dit is een groot afbreukrisico voor de status, die daarmee uiteindelijk juist verloren kan gaan. De Gelderse IMP’s zijn allen in eenzelfde format opgebouwd, maar verbinding in de uitwerking is op dit moment nog niet sterk. Ook is soms onduidelijk welke partijen voor welke bepaalde taken verantwoordelijk zijn.

Het lastige van het Romeinse verleden in Nederland is, dat de resten die bewaard zijn gebleven vrijwel niet zichtbaar zijn in de openbare ruimte. Denk bijvoorbeeld aan het huidige Italië of het huidige Midden-Oosten, waar de Romeinse slagkracht in de vorm van imposante tempels in de verte al opdoemt aan de horizon. Waar men zich afvraagt hoe dit ooit gebouwd kon worden zonder moderne technieken en al rondlopend leert over bouwkunst, religie en de kracht van samenwerking. Dat is anders in Nederland. In Nederland – en in dit geval in Gelderland – zijn er van de Romeinen heel veel kleine onderdelen gevonden en zijn bouwwerken verloren gegaan. Er is simpelweg meer verbeeldingskracht nodig om het verleden tot leven te kunnen wekken. Dat betekent dat er bij ontwikkelingen goed nagedacht moet worden hoe het erfgoed en het

verhaal bewoner en bezoeker kan bereiken. Juist het uitdragen van de verhalen van erfgoed dat Unesco op de Werelderfgoedlijst plaatst, draagt bij aan de doelstellingen van deze wereldwijde organisatie gericht op 'het waarborgen van de intellectuele en morele solidariteit van de mensheid'. In het hoofdstuk over doelgroepen wordt verder toegelicht hoe dat gefaciliteerd en gestimuleerd kan worden aan de hand van het Romeins verleden van Gelderland.

1.4 Hoofdpijnen Masterplan

In dit masterplan komen de volgende onderwerpen aan bod:

- (Kansen voor) het **ontwikkelen** van een toegankelijk en beleefbaar Romeins Verleden door:
 - Basisinfrastructuur verder ontwikkelen (cultuurhistorie toegankelijk maken via musea en sites);
 - Duurzame ruimtelijke inpassing (gebiedsontwikkeling);
 - Zichtbaarheid in landschap.
- (Kansen voor) het **positioneren** van het Romeins verleden als publiekstrekker:
 - Nijmegen als hoofdstad;
 - UNESCO-status inzetten;
 - Toekomstige ontwikkelingen in de regio;
 - Romeins Verleden als object van studie.
- (Kansen voor) het Romeins verleden als maatschappelijk element (**verbinden**).
- Advies **coördinatie en regie** (op de talrijke initiatieven + efficiënte organisatie voor beheer en behoud UNESCO-locaties):
 - Aansturing en kaderstellend (provincie en gemeenten, stuurgroep, werkgroep);
 - Uitvoering (programmeerteam: coördinatie, regie, aanjagen, wegenkaart, lobby, kwaliteit waarborgen);

- Versterkers (financiële versterkers zijn bedrijven, overheden en organisaties die bijdragen aan behoud en bereik. Conceptuele versterkers zijn bedrijven en organisaties die meehelpen aan de ontwikkeling van het erfgoed).

2 Strategie

Hoe gaan we van ambitie en doelstelling zoals genoemd in de inleiding naar concrete uitvoering? Structuur in aanpak en denkwijze is belangrijk om eensgezind stappen te zetten richting dé Romeinse regio van Nederland.

2.1 Strategische keuzes en uitgangspunten

Strategische keuzes die aan het Masterplan ten grondslag liggen gelden als kader voor toekomstige ontwikkeling.

- We kiezen ervoor om *voort te bouwen op wat er al is*: de infrastructuur staat voor een groot deel al, met musea, expositieplaatsen, locaties, vrijwilligers etc. Maar op dit moment ontbreken er schakels in de keten of moeten schakels opgepoetst worden.
- Het publiek profiteert: we *ontwikkelen voor inwoner en bezoeker*. We houden hierbij rekening met toegankelijkheid van locaties en begrijpelijke informatievoorziening voor iedereen.
- We kiezen ervoor om *een overkoepelend merk* te ontwikkelen voor de regio, met in de uitwerking en toepassing van de merkelementen voldoende ruimte voor lokale interpretatie en huisstijlen.
- We vinden het belangrijk dat *nieuwe ontwikkelingen getoetst worden op kwaliteit*: historisch correct, effectief in publieksbereik en publiekseducatie.
- *Duurzaam ontwikkelen*: naar draagkracht van de omgeving.
- Ontwikkelingen *passen in het landschap, bij het karakter van de plaats en bij de behoeften* van de verschillende doelgroepen.
- We vinden het belangrijk dat *onderzoek naar het Romeinse verleden een vaste, prominente plaats krijgt* in de wetenschap én de regio.
- *Aansturing en coördinatie* voor tenminste acht jaar moet zorgen voor een *duurzame inbedding van het Masterplan* en een natuurlijke overgang naar de periode na uitvoering. Overheden kunnen zich financieel niet langer dan vier jaar vastleggen. De ambitie overstijgt echter de uitvoeringstijd van acht jaar, waardoor doorlopende regie voor acht jaar wenselijk is. Voor duurzame inbedding is een convenant of intentieverklaring nodig om ook voorbij collegeperiodes commitment uit te spreken.
- In *samenwerking vinden we kracht*: zowel regionaal, als tussen de drie Limes-provincies en zelfs met internationale partners ontwikkelen wij niet vanuit een concurrentiepositie, maar met het doel het Romeins Verleden te versterken en lokaal te verankeren. Partijen werken samen, hebben vertrouwen in elkaar en denken in het belang van de regio.
- *Behoud, beleving en toegankelijkheid* van erfgoed staan voorop.
- *Lokaal* doen waar het lokaal kan.
- We denken integraal en in *gedeeld belang*, niet sectoraal.

- *Waarheid en authenticiteit* waar nodig, interpretatie waar mogelijk.
- *De groten helpen de kleinen* – en andersom.
- Lange adem: *sterkte start*, doseren richting de stip op de horizon. Dit betekent dat de basis vanuit het Masterplan gemeenschappelijk geregeld wordt en de uitwerking op projectmatige basis afhankelijk is van de ambities en financiële mogelijkheden van de diverse gemeenten.

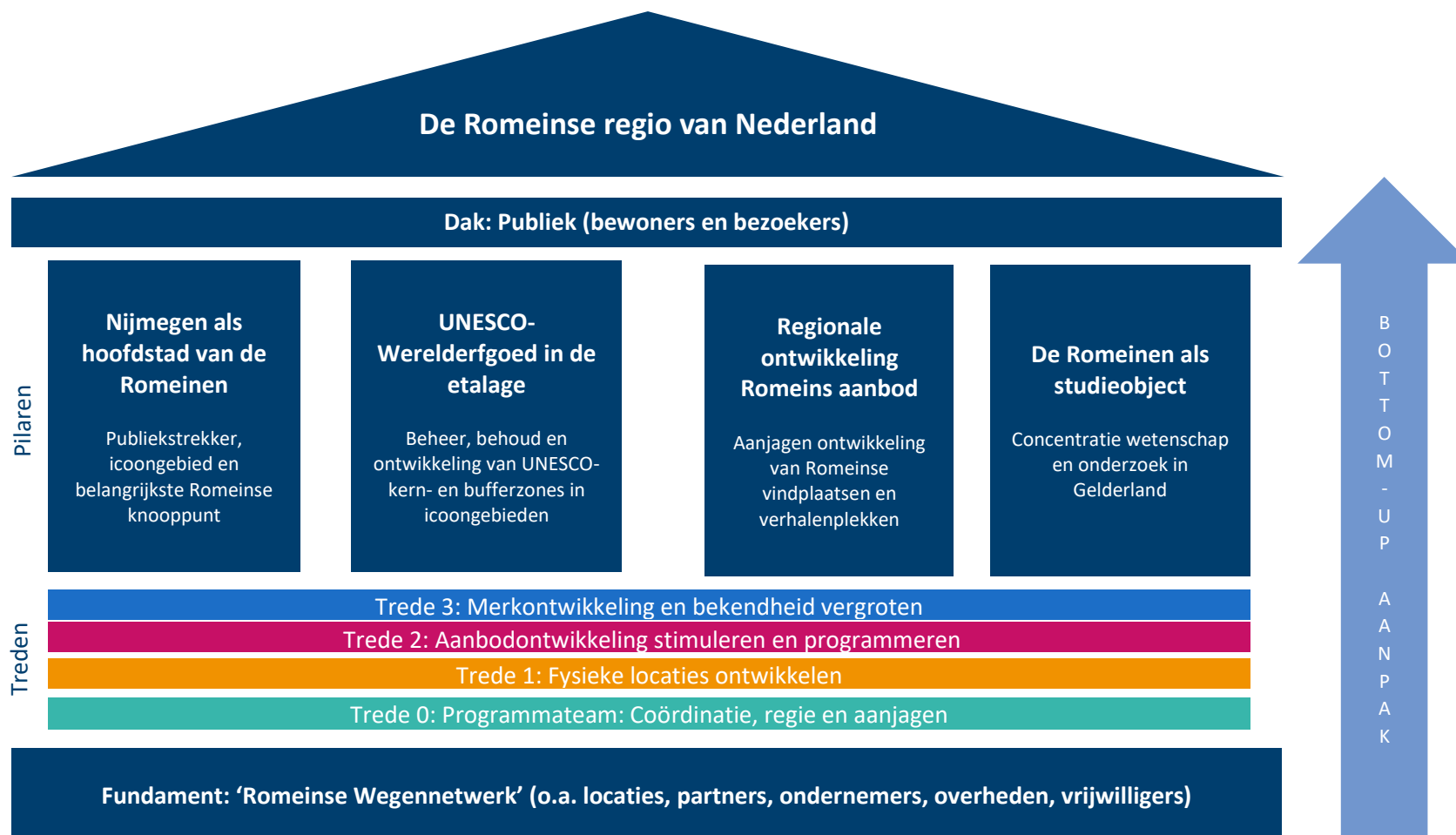
Deze uitgangspunten gelden voor de uitwerking van alle taken en projecten uit het Masterplan.

2.2 *Ontwikkeling volgens het ‘tempel-model’*

De uitgangspunten uit de vorige paragraaf en de doelstelling van het Masterplan geven weliswaar *richting* aan de uitvoering, maar nog geen concrete opgaven. Om in de sfeer van de Romeinen te blijven, werken we in de uitvoering met een ‘tempel-model’. De Romeinse tempel is een metafoor voor de gezamenlijke constructie: samen ‘bouwen’ we immers aan de Romeinse regio. Het model geeft richting aan alle ontwikkelingen die al spelen of gaan starten na goedkeuring van het Masterplan en bevat een fundament, treden, pilaren en een dak.

In een schema ziet het tempel-model er als volgt uit:

- **Het fundament:** ‘De Romeinse Wegen’ oftewel het *netwerk van partners, overheden, vrijwilligers en ondernemers*, op wiens ideeën en initiatieven het Masterplan kan voortbouwen. Niet voor niets zijn deze partijen het fundament: zonder het netwerk van welwillende overheden, partners, vrijwilligers en ondernemers komt de ambitie niet van de grond.
- **De treden:** De treden zijn vervolgens de opmars naar ontwikkeling. Het gaat om 4 *overkoepelende taken* die van groot belang zijn op elk vlak in de uitvoering. Zonder deze treden geen Masterplan:
 - Aansturing, regie en ambassadeurschap door een programmamteam;
 - Gebiedsontwikkeling rondom erfgoedlocaties;
 - Aanbodontwikkeling en (rand)programmering;
 - Merkontwikkeling en strategie publieksbereik.
- **De pilaren:** De pilaren zijn eigenlijk de *concrete en gebiedsgerichte uitvoering* van de treden, toegespitst op specifieke gebieden met elk een eigen invalshoek en kenmerk:
 - Nijmegen als toegangspoort naar het Romeins Verleden voor de rest van Nederland. Dat was Nijmegen toen en wordt het nu weer;
 - De Gelderse UNESCO-locaties worden beheerd, behouden en op passende wijze (verder) ontwikkeld tot aantrekkelijke erfgoedlocaties;
 - Romeinse vondsten en recreatief aanbod in de gehele regio worden verder ontwikkeld en ontsloten;
 - De wetenschappelijke tak van de Romeinse archeologie is geconcentreerd in Gelderland door oprichting van een kenniscentrum, online platform en netwerk van archeologen, wetenschappers, studenten, vrijwilligers.
- **Het dak:** Het *publiek (zowel bewoners als bezoekers)* profiteert van een aantrekkelijk gebied rijk aan elementen die verwijzen naar het Romeinse verleden. Verderop in het document worden deze doelgroepen nader toegelicht.

2.3 Het fundament: de ‘Romeinse Wegen’

Het fundament van het Masterplan is zoals gezegd het bestaande netwerk van overheden, partners, instituten, musea, ondernemers en vrijwilligers die zich met de Romeinen bezighouden. In het model fungeert dit netwerk als de solide basis waarop verdere ontwikkeling kan voortborduren. In 2024 wordt gestart met het bijeenbrengen van de verschillende actoren en verschillende soorten Romeins aanbod in een zogenaamd platform ‘Romeinse Wegenkaart’, die op dit moment nog in uitvoering moet worden gebracht. Wegenkaart is bewust gekozen als woord omdat de Romeinen van grote invloed geweest zijn op de basis van onze huidige infrastructuur.

Momenteel zijn er diverse partijen betrokken bij het Romeinse verleden. Een overzicht van de partijen die betrokken zijn bij het Romeinse verleden in Gelderland¹:

¹ Deze lijst geeft een indicatie en is niet uitputtend.

- *Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE)*: uitvoerder verplichtingen Verdrag van Faro (erfgoedparticipatie), bevoegd gezag rijksmonumenten, inhoudelijke kennis.
 - *Provincie Gelderland*: wettelijke taak bodemvondsten, financiering, ondersteuning/coördinatie, opstellen thema's recreatie & toerisme, bevoegd gezag natuur in landelijk gebied, bevoegd gezag ontgrondingsvergunningen, consulterende rol bij ingrepen in archeologische Rijksmonumenten.
 - *Groene Metropool Regio Arnhem-Nijmegen*: samenwerkingsverband van 18 gemeenten in regio Arnhem-Nijmegen.
 - *Gemeenten met UNESCO Limes Werelderfgoed*: UNESCO beheer en behoud erfgoed, ruimtelijke ontwikkelingen, recreatie/toerisme, verantwoordelijk voor vergunningverlening en individuele managementplannen UNESCO.
 - *Overige gemeenten GMR*: Beheer en behoud erfgoed, ruimtelijke ontwikkelingen, toerisme/recreatie, verantwoordelijk voor vergunningverlening.
 - *AWN: Vrijwillige archeologen*: meewerken aan archeologische onderzoeken, ambassadeurs archeologie, AWN archeologiefonds.
 - *Cultuurhistorische verenigingen*.
 - *Romeinen.nu*: veel kennis van de Romeinen, publicaties, onderwijsprojecten, educatieve producten en evenementen. Romeinse initiatieven, collecties, evenementen en onderwijsprojecten van anderen te promoten en te ondersteunen. Samenwerking erfgoedhuizen.
 - *Erfgoed Gelderland*: ondersteuningsbureau voor de hele Gelderse erfgoedsector gefinancierd door Provincie Gelderland, kennis ontwikkelen, zichtbaarheid vergroten, verbindingen versterken. Vormen samen met erfgoedhuizen van andere provincies Romeinse Limes Nederland (RLN).
 - *Radboud Universiteit*: kennisinstituut met bijzonder hoogleraarschap Romeinse archeologie (wetenschap, onderzoek).
 - *Nederlandse Limes Samenwerking (NLS)*: Samenwerkingsverband tussen de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland. Is als publiekrechtelijke samenwerking van overheden de siteholder van het UNESCO Werelderfgoed en voert taken uit op het gebied van bescherming, publieksbereik, kwaliteitsbewaking en kennisontwikkeling.
 - *Archeologische bedrijven*: archeologisch onderzoek, publieksbereik, educatie.
 - *Valkhof Museum*: voert wettelijke taak van de provincie uit ten aanzien van beheer en behoud van archeologische vondsten in het Archeologisch Depot Gelderland, ontsluit de archeologische collectie van de provincie Gelderland en laat de topvondsten aan het publiek zien. Onderdeel van driehoek Archeologisch depot (opslag) – Museum KAM (onderzoek) – Valkhof Museum (publieksfunctie). Publiekseducatie, onderzoek en collectie.
 - *Overige musea*: onder andere De Bastei, Liemers Museum, Tempel|Kerk Museum Elst, Kasteel Wijchen, Nederlands Openluchtmuseum Arnhem, Rozet Arnhem/Erfgoedcentrum.
 - *Romeinse Limes Nederland (RLN)*: samenwerkende erfgoedhuizen met taken op het gebied van educatie en netwerkvorming.
 - *Stichting Liniebreed Ondernemen*: taken op het gebied van landelijke marketing en communicatie van de Neder-Germaanse Limes.
 - *TVAN*: destinatie management organisatie voor de regio Veluwe-Arnhem-Nijmegen.
- Overige betrokken partijen zijn onder andere: Duitse partners Neder-Germaanse Limes, UNESCO/Icomos, Stichting Werelderfgoed Nederland,

Archeologisch depot, lokale en regionale marketingorganisaties, inwoners en ondernemers.

Internationale samenwerking

De Romeinen kenden geen formele grenzen zoals wij die in de twintigste eeuw hebben geformaliseerd én weer hebben losgelaten. De noordgrens van het Romeinse Rijk bestreek ook een groot deel van Duitsland. De steden Xanten en Kleve zijn interessante samenwerkingspartners vanwege het Romeinse verleden dat daar zichtbaar gemaakt is. Uiteindelijk is de GMR slechts een deel van de gehele Neder-Germaanse Limes en profiteren we allemaal van de ontwikkeling van de Limes als geheel. Zeker op gebied van routevorming, marketing, arrangementvorming, productontwikkeling en kennisdeling is een samenwerking met de Duitse partners wenselijk. En niet in de laatste plaats is samenwerking over de grens kansrijk voor Europese subsidies.

Interregionale samenwerking

Ook andere samenwerkingsgebieden, zoals Utrecht, Zuid-Holland en Noordoost Brabant bieden kansen om het verhaal breder uit te werken. Daarnaast kunnen samenwerkingen met andere 'Romeinse gemeenten', zoals Cuijk en Ermelo, voor verbinding en ontwikkelkansen zorgen. Het snelfietspad Cuijk-Nijmegen sluit bijvoorbeeld aan op de Via Valentiana, een Romeinse toeristische route. Door dit soort (thematische) verbindingen sluit het Romeins Verleden van Gelderland makkelijk aan op Romeins aanbod in andere provincies. De Nederlandse Limes Samenwerking als verbindende partij kan een rol spelen bij de samenwerking binnen Nederland en daarbuiten.

Uitbereiding buiten regio

Alle grootste plannen beginnen klein. Door compact binnen de regio te beginnen kan de lijn verder uitgezet worden, om zo gedoseerd verder uit te bouwen; buiten de regio, provincie en uiteindelijk buiten de landgrenzen.

2.4 De treden: overkoepelende taken

Om van de regio dé plek te maken waar je het Romeins Verleden kunt beleven, zijn er enkele *randvoorwaardelijke taken* nodig om het Masterplan van de grond te krijgen en succesvol uit te voeren. Deze taken dragen de pilaren: voordat er gekeken kan worden naar uitwerking van lokale projecten, moet de organisatie (bijvoorbeeld het programmateam) en bepaalde overkoepelende taken (zoals merkontwikkeling) uitgevoerd zijn of op z'n minst opgestart worden. De taken zijn horizontaal en de basis voor de vier verschillende pilaren. In samenhang dragen ze effectief bij aan de doelstellingen.

Trede 0²: programmateam oprichten

Het Masterplan schetst een mooie toekomst voor de regio en om dat te bereiken is structuur nodig. Met duidelijke en lange termijn afspraken over de inzet van overheden en hun partners voor het gezamenlijk belang met bijvoorbeeld capaciteit en financiën, afstemming en communicatie, kwaliteit en ontwikkeling kan de bal gaan rollen. Voor het realiseren van de doelen van het Masterplan is ook toegewijde en professionele coördinatie nodig die de uitvoering van de acties in de treden en pilaren aanjaagt, faciliteert en uitvoert. De governance is de wijze waarop het beleid uitgevoerd wordt, de controle op die uitvoering en de rol en

² Het programmateam is randvoorwaardelijk voor de uitrol van de andere treden en pilaren, daarom wordt deze taak met '0' aangeduid.

taakverdeling inclusief kaders en randvoorwaarden is bepalend voor het commitment, enthousiasme en succes van het Romeins Verleden. De aanbevelingen hiervoor zijn in een aparte oplegger beschreven en het is de taak van de opdrachtgevers om hier bestuurlijke besluiten over te nemen.

Wil het Masterplan een duurzaam succes worden, dan is er volgens alle betrokken partijen een coördinerend orgaan nodig dat de regie houdt op de uitvoering van de taken uit het Masterplan, relevante ontwikkelingen in het netwerk en daarbuiten (toeristisch-recreatief, erfgoed, archeologie, maatschappelijk), de projecten aanjaagt waar nodig, lobbyt voor het Romeinse verhaal bij externe partijen met oog op financiering en draagvlak, en partijen aan elkaar verbindt.

Dat kan bijvoorbeeld in de vorm van een programmteam. Zo'n team bewaakt de kwaliteit van de voorgenomen ontwikkelingen op erfgoedlocaties (in samenwerking met het Kwaliteitsteam van de NLS), monitoren en stimuleren van de voortgang en ziet toe op het bereiken van de korte en lange termijn doelen. Het orgaan is het aanspreekpunt voor alle Gelderse partijen die iets met het Romeins Verleden te maken (willen) hebben.

De acties uit het Masterplan vragen om coördinatie, ondersteuning, monitoring, bijsturing en vooral: eenduidigheid. Er is veel draagvlak voor de inzet van een overkoepelende coördinatie die ervoor zorgt dat de lange termijn doelen worden behaald en dat de samenwerking steeds meer zijn vruchten afwerpt. Deze coördinerende rol is de verbinding tussen de driehoek ruimtelijk/ambtelijk – wetenschap - publieksbereik. De opdrachtgevers van het Masterplan werken gezamenlijk aan de juiste vorm van deze taak. Belangrijk is om de rol, de taak en het mandaat

helder te hebben en financiële dekking voor minimaal acht jaar te organiseren. Overheden kunnen doorgaans geen financiering vastleggen voor langer dan vier jaar. Voor duurzame inbedding is het van belang een vorm te vinden voor langdurig commitment. Het programmteam kan optimaal ingezet worden en stroperige processen, het stranden van initiatieven, dubbelwerk et cetera voorkomen.

Taken

De taak van het programmteam toegepast op het tempel-model is ervoor zorgen dat de overkoepelende taken landen in de gebiedsgerichte opgaven en deze op de juiste manier worden uitgevoerd.

- Jaarprogramma opstellen inclusief begroting met resultaatverplichting (hierbinnen ligt het mandaat);
- Aanjagen/coördineren/faciliteren uitvoering/acties van de vier pilaren;
- Toekennen/beheren Romeins fonds (criteria opstellen met werkgroep en kwaliteitsteam, zie einde van deze paragraaf);
- Communicatie, participatie en (laten uitvoeren) destinatieontwikkeling, inclusief toezicht op juiste toepassing van gezamenlijke merkstrategie;
- Bewaken kwaliteit en planning uitvoering Masterplan;
- Lobbyen, netwerk beheren en politiek sensitief handelen (sociale kracht);
- Verantwoording afleggen aan een stuurgroep (zie volgende pagina);
- Betrekken van eigenaren locaties en aanbod.

Daarnaast is het programmteam zelf trekker van de volgende projecten:

- Oprichten en fondsenwerving Romeinen-fonds (zie toelichting trede 2);
- Opdracht geven tot merkontwikkeling en marketingstrategie;
- Ontwikkelen Romeinse onderscheiding;
- In kaart brengen wat er tot nu toe is op gebied van leerlijnen rondom de Romeinen en opdrachtgeven tot samenbrengen, verder ontwikkelen en breed verspreiden van leerlijn basis- en voortgezet onderwijs, en maatschappelijke organisaties;
- Coördineren van de uitvoering van de adviezen en acties uit het Masterplan.

Voorbeeld profiel programmteam³

Het programmteam heeft idealiter het mandaat om opdrachten uit te zetten en te financieren, bijvoorbeeld aangestuurd door een stuurgroep waaraan bestuurders deelnemen uit Romeinse gemeenten, Provincie Gelderland én partijen buiten de overheid zoals een afvaardiging van de museumwereld. Zo'n stuurgroep wordt geadviseerd door een adviescommissie waarin de beleidsadviseurs van de bestuurders plaatsnemen.

Het programmteam bestaat uit minimaal 2 fte ingevuld door bij voorkeur een aansturende manager-achtige rol en ervaren projectleiders, die allen affiniteit hebben met de Romeinen, de vrijetijdseconomie, ruimtelijke kwaliteit en (marketing)communicatie. Bij voorkeur bekend zijn in en met de regio. De manager legt verantwoording af en voert regie, maar is ook de ambassadeur voor de buitenwereld. De projectleiders zorgen voor de

uitvoering en coördinatie van de diverse acties uit de treden en pilaren. Het programmteam moet een duidelijke link hebben met uitvoeringsorganisaties en bij voorkeur ook worden ondergebracht in een (bestaande) organisatie.

Het programmteam wordt ondersteund door de coördinator 'Kennis en behoud' van de NLS voor specifieke kennis over de Limes en de Romeinen, de coördinator 'Publieksbereik en participatie' (NLS) voor de binding met de gemeenten, bedrijfsleven en publieksbereik en de destiniemarketingorganisaties (DMO) voor de kennis op gebied van destiniatieontwikkeling en -management.

Provincie Gelderland, de GMR en gemeente Nijmegen pakken bij voorkeur een leidende rol in het opbouwen van bestuurlijk draagkracht en overheidsfinanciering. Voor het programmteam ligt er een uitvoerende taak om de verbinding tussen regio's te bewaken en waar nodig te versterken. Een duurzaam netwerk onderhouden kost veel tijd en inzet. Op deze rol van het programmteam moet niet bespaard worden.

Advies:

- De begeleidingsgroep van het Masterplan Romeins Verleden (representanten Provincie Gelderland, Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen en Gemeente Nijmegen) werken de exacte vorm van het coördinerend orgaan/team op basis van het advies verder uit in afstemming met bestuurders.

³ De governance van het programmteam staat beschreven in een aparte notitie voor de drie betrokken overheden

Trede 1: Fysieke locaties ontwikkelen

Een belangrijk onderdeel van de erfgoedbeleving voor bewoner en bezoeker is het ontsluiten en opbouwen van de fysieke omgeving rondom het Romeinse erfgoed. In sommige gevallen gebeurt dat al (Valkhof Museum, De Bastei, Tempel|Kerk Museum in Elst, Liemers Museum, De Baadster, het Masker, het aquaduct en meer plaatsen). Maar het te bezoeken erfgoed is tot nu toe redelijk beperkt tot sporadische locaties in de regio zonder verdere aansluiting op toeristisch-recreatieve netwerken. Op veel plaatsen liggen kansen voor Romeins erfgoed, maar er is in veel gevallen bredere gebiedsontwikkeling nodig dan alleen het erfgoed toegankelijk maken. Deze overkoepelende taak richt zich op het ontwikkelen van clusters met toeristisch-recreatief potentieel, waarbij toegankelijk en beleefbaar erfgoed centraal staat. Ingrepen in de fysieke omgeving, het 'decor', zijn van belang voor zichtbaarheid van het erfgoed. Het *belang* van deze trede is regio-overkoepelend, de uitvoering (en hiermee ook een groot deel van de financiering) gebeurt lokaal. Investerings van fysieke ingrepen zullen voor een groot deel door de betreffende gemeente en andere lokale partijen gefinancierd moeten worden.

Adviezen (toegepast in de 4 pilaren):

- **Gecclusterde ontwikkeling icoongebieden.** De regio is groot en het erfgoed ligt zeer verspreid in het landschap. Het is best lastig om een grote regio als één bestemming te positioneren als je elk klein detail wil uitlichten. In gebiedsmarketing werkt het beter om aanbod thematisch of geografisch te structureren. Een goed voorbeeld hiervan is de positionering van de Hanzesteden. Verspreid over meerdere provincies (en zelfs over meerdere landen) en toch herkenbaar als zodanig. Naast het herkenbare decor komt dat ook

doordat de steden als losse kralen voldoende te bieden hebben als toeristisch-recreatieve bestemming. We adviseren daarom om de belangrijkste erfgoedlocaties te clusteren en daar op in te zetten. Deze clusters gelden als unieke bestemming op zich én als startpunt naar erfgoed dat mogelijk minder goed bereikbaar is. Naast de positionering is het belangrijk dat de ontwikkeling van de verschillende clusters wel op elkaar aansluit.

We schreven eerder al dat onzichtbaar erfgoed veel verbeeldingskracht én intrinsieke motivatie vraagt. Er is maar een kleine doelgroep die actief op zoek gaat naar onzichtbare verhalen over het verleden. De andere doelgroepen hebben behoefte aan meer voorzieningen en attracties. Clustering helpt ook om verschillende soorten recreatief aanbod bij elkaar te brengen zodat de locatie voor meerdere doelgroepen aansluit bij hun vrijetijdsbehoeften. Denk bijvoorbeeld aan divers horeca-aanbod.

De clusters hebben minimaal deze elementen nodig:

- Herkenbaar Romeins decor;
 - Open en breed toegankelijk erfgoed;
 - Startpunt/gidspunt;
 - Recreatief aanbod (zie ook trede 2);
 - Randprogrammering (zie ook trede 2).
- **Buitenpoorten of 'grijze lopers':** het erfgoed is in sommige gevallen alleen met de auto of de fiets bereikbaar. Maar het erfgoed moet breed toegankelijk en bereikbaar zijn. Ook met oog op duurzame mobiliteit worden de stations een steeds belangrijkere uitvalsbasis en eigenlijk begint de Romeinse ervaring al hier.

Denk bijvoorbeeld aan de NS Buitenpoorten als toegangspoorten tot natuurgebieden. Daar hangt vaak een ‘groene loper’ aan vast: een groene route die het natuurgebied eigenlijk al bij het station laat beginnen. In sommige gevallen is dat voor erfgoed ook mogelijk en zelfs wenselijk en kan dit eventueel ook goed gecombineerd worden met groengebieden. In de pilaren spreken we verderop in het masterplan over verschillende clusters, bijvoorbeeld gebieden in Nijmegen, Arnhem, Elst, Zevenaar en andere plekken. Elk cluster moet idealiter een thematische toegangspoort naar de Romeinen zijn, elk met herkenbare buitenkunst, een duidelijke routekaart, voldoende (deel)fietsverhuuropties en het liefst aangesloten op verdere gebiedsontwikkeling rondom stationsgebieden.

- **Vondsten terugbrengen in straatbeeld:** fysieke (re)presentatie in de openbare ruimte werkt beter dan bijvoorbeeld patronen in een straatbeeld. Zeker op drukbezochte pleinen valt het laatste nauwelijks op. Als je andere doelgroepen dan de geschiedenis liefhebber wil aanspreken, is het belangrijk om de locatie te verbinden aan een verhaal en een element. Een goed voorbeeld is het metrostation Rokin in Amsterdam, waar bij het graven van de metrotunnel onder de oude binnenstad meer dan 700.000 archeologische vondsten zijn gedaan. De vondsten zijn in het ontwerp van het metrostation opgenomen. Bij het afdalen via de steile roltrap gaan reizigers letterlijk de grond in en zweven ze langs alle vondsten, die samen een indrukwekkend geheel vormen (zie foto op pagina 25).
- **Rondje Romeinen:** ontwikkel de bestaande Limes fietsroute (met meerdere etappes) zodanig verder dat alle clusters aan elkaar verbinden zijn door zichtbare, thematische route-elementen. Voor de

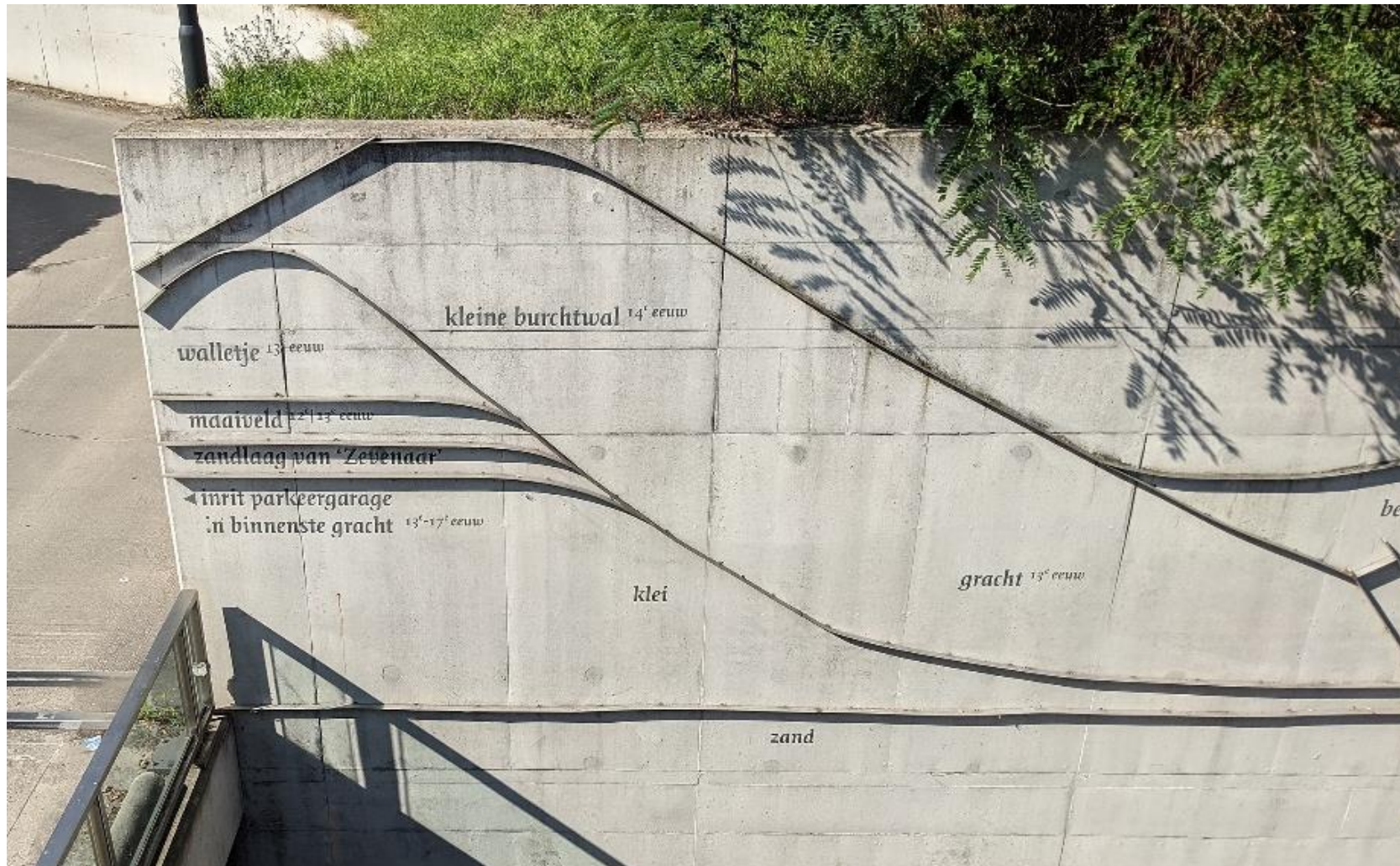
route geldt dat deze zowel fysiek als digitaal ontwikkeld moet worden en minimaal moet worden voorzien van:

- praktische voorzieningen (fietsoplaadpunten, stallingen, goede fietspaden, zitjes, aantrekkelijke kleinschalige horeca);
- landschappelijke elementen (strategische locaties, uitkijkpunten);
- belevingselementen (thematisch en landschappelijk, attracties/bestemmingen, fysiek en digitaal, toestellen, buitenkunst en creatieve toepassingen etc.);
- thematische informatievoorziening (op de weg, duidelijke bewegwijzering, bebording ter plaatse, logische aftakkingen heeft naar andere attracties, wandel- of fietsroutes etc.);
- Toegankelijkheid voor een brede doelgroep.

Ontwikkelkader/leidraad voor gemeenten: een kader van wat wel en niet wenselijk is op gebied van gebiedsontwikkeling en aanbodontwikkeling zorgt ervoor dat gemeenten inkomende initiatieven van ondernemers, inwoners en instituten transparant kunnen toetsen aan het Romeinse verhaal. Het heeft meerwaarde voor de ontwikkeling van het Romeins Verleden als compleet product als gemeenten afspraken maken over wat zij wel en niet (ruimtelijk) toestaan op gemeentegrond. De gezamenlijke afspraken kunnen vertaald worden naar lokaal beleid. Door het ontwikkelen van concrete leidraden voor recreatie, toerisme en erfgoed zijn de richtlijnen voor ontwikkelen helder en stapsgewijs na te lopen. Hierbij moet wel voldoende vrijheid en ontwikkelruimte voor de ondernemer in acht genomen worden. Maar een toetsingskader helpt gemeenten en coördinerend programmeerteam om besluiten te nemen en om inkomende initiatieven gemakkelijk naast het Masterplan te leggen. Per gemeente moet worden afgestemd of dit wenselijk is.

Figuur 1: verbeelding landschapshistorie op het Masiusplein in Zevenaar

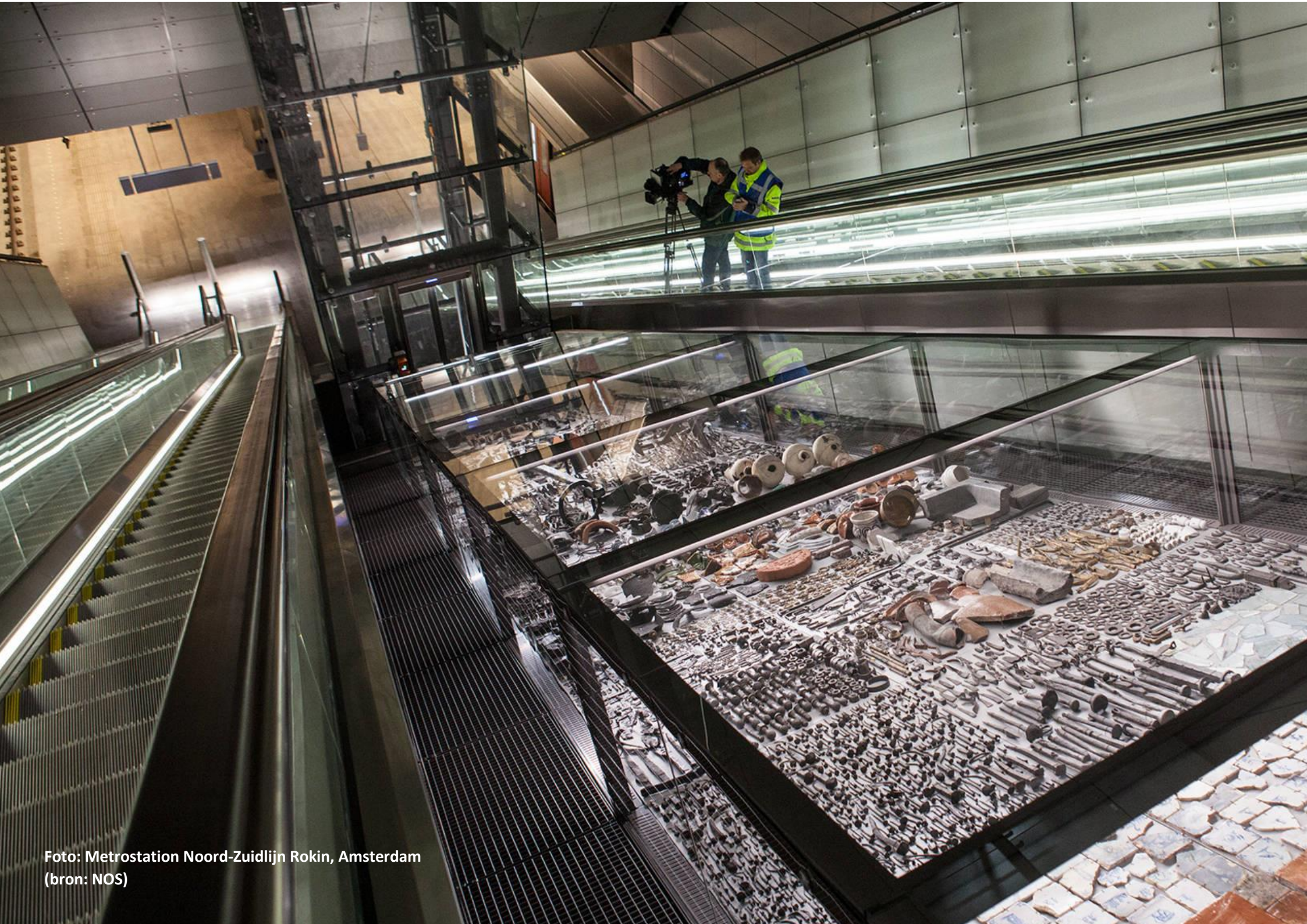

Foto: Metrostation Noord-Zuidlijn Rokin, Amsterdam
(bron: NOS)

Trede 2: Aanbodontwikkeling en publieksdeelname stimuleren

De verschillende taken en opgaven uit het Masterplan bestaan niet naast elkaar, ze vloeien in elkaar over. Aanbodontwikkeling en programmering zijn belangrijk om de fysieke omgeving te voorzien van duiding, educatie en entertainment. Volgens het model van Pine & Gilmore (1999) is de zogenaamde *sweet spot* van een beleving een samenspel van vier elementen:

- Educatie
- Entertainment
- Ontsnapping
- Esthetiek

Oftewel: je moet er iets kunnen *leren*, het moet *leuk* zijn om te doen, je moet je erin kunnen *onderdompelen* en het moet prettig zijn om *waar te nemen*. Het draait niet alleen om schoonheid, maar ook om bijvoorbeeld akoestiek en sfeer. Veel locaties met Romeins erfgoed van de vondsten hebben op dit moment geen van deze elementen en enkelen hebben bijvoorbeeld alleen nog een educatief element. Er is op veel plekken niet veel te doen (soms niet eens iets te zien) en het vraagt vaak veel verbeeldingskracht om je in de Romeinen te kunnen verplaatsen.

- **Bestaand aanbod verbeteren:** in de doelgroepenanalyse van Bureau voor Ruimte en Vrijetijd (2023) is onderzoek gedaan naar de mate van beleefbaarheid voor bestaand aanbod. Hieruit bleek dat bijna al het bestaande aanbod niet voldoende beleefbaar is en voor slechts een heel klein groepje mensen interessant is. Dat kan verbeterd worden aan de hand van het Pine & Gilmore model. Aan bestaand aanbod, dat nog geen volwaardige ‘bestemming’ is, kunnen nieuwe elementen worden toegevoegd. Dat gebeurt ook al; Arnhem onderzoekt bijvoorbeeld de mogelijkheden bij UNESCO-locatie Meinerswijk om in

overleg met betrokken partijen een Romeins poortgebouw terug te bouwen. Hoewel dat een fysieke ingreep is, maakt zo’n enorm poortgebouw het veel gemakkelijker voor het publiek om zich te verplaatsen in de Romeinen (*ontsnapping*) en daarnaast valt er écht wat te zien (*esthetiek*).

- **Nieuw aanbod ontwikkelen:** nieuw aanbod ontwikkelen kan op veel verschillende manieren. De fysieke ontwikkeling van een gebied kan al reden zijn om een gebied te bezoeken, maar voor een dagje uit is iets meer nodig. Gebieden die uitnodigen om langer te verblijven genereren meer inkomsten en zijn aantrekkelijker voor herhaalbezoek. Denk aan combinatie van verschillende musea, attracties, horecagelegenheden, arrangementen en combi-tickets, retail (streekproducten) en evenementen. De mate waarin nieuw aanbod ontwikkeld wordt, is afhankelijk van het gebied. In de clusters, zoals genoemd in de vorige paragraaf, is een hogere concentratie faciliteiten logisch. Hierbij moet aangetekend worden dat geclusterd aanbod niet betekent dat er busladingen met toeristen worden aangetrokken: het totale aanbod moet passen bij de draagkracht van de locatie.
- **Aansluiting behoeften doelgroep(en):** zie paragraaf 2.6 voor een beschrijving van de verschillende doelgroepen.
- **Onderzoek mogelijkheden AR/VR:** we hebben te maken met een heleboel vindplaatsen waar op dit moment niets te zien is, maar die wel een belangrijke betekenis hadden in het verleden. Voor het completeren van het verhaal is het aan te raden om te onderzoeken welke digitale technieken kunnen worden gebruikt om het leven van

de Romeinen zichtbaar te maken. Dat kan met licht, maar ook met augmented en virtual reality (AR/VR) bijvoorbeeld, zie kader.

Inspiratie: Voorbeelden outdoor AR/VR experience in Rome

'Do as the Romans do' is nog altijd van toepassing op de huidige 'Romeinse' samenleving. Rome is één groot openlucht museum, maar toch zijn ook locaties waar weinig concrete resten zijn overgebleven uit de Romeinse tijd. Op Circus Maximus is bijvoorbeeld weinig anders te zien dan een landschappelijke afdruk van wat ooit een imposante renbaan moet zijn geweest. Daarom is de 'Circo Maximo Experience' ontwikkeld: bezoekers betalen € 12,00 voor een tour door het gebied met een VR-bril.

Andere voorbeelden zijn: het 'inkleuren' van standbeelden via VR als visuele optie bij een audiotour in museum Ara Pacis en voor reconstructies van delen van het Colosseum via tablet of smartphone.

De motivatie voor het gebruik van VR-modules of een AR-app zal per doelgroep verschillend zijn. Voor Inzichtzoekers is de interesse in cultuur in geschiedenis en de nieuwsgierigheid naar het leven van de Romeinen. Voor plezierzoekers is het entertainende gedeelte van een app (spelen met video) waarschijnlijk de belangrijkste motivatie en de avontuurzoeker zal het willen proberen indien hij of zij dit zelf kan toepassen op de eigen smartphone.

- **Regionaal Romeinen fonds oprichten:** een fonds (vanuit budget/beleid cultuur en recreatie & toerisme) gericht op stimuleren van programmering en/of Romeins aanbod. Denk aan voorstellingen, tentoonstellingen, uitvoeringen, workshops, enz. door amateurs en

(semi)professionals over het Romeinse Verleden, maar ook aan permanent te ontwikkelen aanbod. Door te faciliteren, budget beschikbaar te stellen, inspiratie/input/feiten te delen worden initiatieven vanuit de markt en/of samenleving op het gebied van het Romeinse verleden gestimuleerd. Belangrijk aandachtspunt is ook de verdeling van stimuleringsgelden over de hele regio. Een dergelijk fonds kan in het verlengde liggen van de huidige provinciale regeling Thematische Verhaallijnen (opengesteld tot eind 2023), maar belangrijk is dat niet alleen organisaties zich kunnen aanmelden. Er moet onderzocht worden hoe het fonds breder beschikbaar kan worden gesteld.

- **Romeinse onderscheiding:** het ontwikkelen van een Romeinse onderscheiding zoals de Lauwerkrans. In plaats van een Koninklijke onderscheiding krijgen bewoners van GMR een lauwerkrans als zij zich ingezet hebben om het Romeins Verleden tot leven te brengen, zichtbaar te maken of te behouden. Bijvoorbeeld uitgereikt door de burgemeester. De onderscheiding is dan gebaseerd op rangen in Romeinse leger en uitvoering kan bijvoorbeeld zijn in de vorm van het diploma in het Tempel|Kerk Museum te Elst (waar een Bataafse soldaat zijn soldatendiploma kreeg waarin zijn inzet voor de Romeinen was vastgelegd).
- **Interprovinciale en internationale samenwerking op gebied van aanbodontwikkeling:** de uitgestrektheid van de Limes is een uitstekende aanleiding om samen te werken met de andere Limes-provincies en Duitse partners. Onderzoek of een intensievere samenwerking mogelijk is, bijvoorbeeld door de Duitse markt beter te bedienen, maar ook om gezamenlijk aan complementaire aanbodontwikkeling te doen. Bijvoorbeeld het uitbreiden van de

thematische fiets- en autoroute naar Duitse steden met Romeins erfgoed zoals Kleve, Xanten en Emmerich en het monitoren van ontwikkelingen in de andere provincies.

Trede 3: Merk ontwikkelen en publieksbereik vergroten

Om de beoogde doelgroepen (avontuurzoeker, plezierzoeker en inzichtzoeker) daadwerkelijk te bereiken zijn er naast fysieke ontwikkelingen, aanbod en programmering ook een herkenbaar merk en een goede communicatiestrategie nodig.

Publieksbereik heeft niet alleen te maken met het aantrekken van nieuw publiek. De inwoners van de regio zijn de belangrijkste gebruikers van het gebied. Zij wonen hier immers!

- **Merk ontwikkeling en branding:** positionering van een regio vraagt om het ontwikkelen van *een sterk merk*. In het participatietraject om tot het Masterplan te komen, kwam de behoefte aan een overkoepelend merk (vanuit meerdere partijen) meermaals ter sprake. De *branding* is vervolgens de vertaling van het merk naar zichtbare uitingen waarbij emoties worden opgeroepen bij de verschillende doelgroepen. In deze regio hebben we te maken met UNESCO-locaties en met ander Romeins aanbod. Het merk “UNESCO” is natuurlijk al sterk, maar omvat niet de gehele regio. Daarom wordt geadviseerd om een nieuw merk te ontwikkelen voor de gehele regio. Hierbij moet wel ruimte overblijven voor haakjes naar de UNESCO/NLS-huisstijl en de huisstijl van lopende ondernemingen.

Als voorbeeld: de gemeente Nijmegen heeft al enkele ‘belevingsconcepten’ ontwikkeld rondom het Romeinse Verleden⁴. Het document waarin deze concepten zijn uitwerkt kan een mooie basis zijn voor de regionale merkontwikkeling. De branding van “de Romeinse regio” moet hier op aansluiten. Bij het ontwikkelen van middelen en toepassen van stijlelementen moet er daarnaast voldoende ruimte zijn voor eigen interpretatie en aansluiting bij de huisstijl van organisaties en ondernemers zelf. Ook moet er aansluiting zijn met de andere Limes provincies, al wordt dat ook al geborgd door de NLS.

- **Marketingstrategie:** er zijn diverse organisaties in de regio actief op het gebied van marketing en promotie. Die zijn allemaal nodig om informatie te verstrekken zodat de regio vindbaar en boekbaar is met beleefbaar aanbod voor bezoekers. Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen is het regionaal bureau voor toerisme dat de bestemmingsmanagement, -ontwikkeling en -marketing uitvoert. Ze zijn georganiseerd in twee onderdelen: Visit Veluwe en Visit Arnhem Nijmegen. Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen is online en offline aanspreekpunt voor bezoekers en via het Convention Bureau positioneren ze de beide regio’s ook als een zakelijke bestemming. Zij hebben de kennis en kanalen om op basis van de (nog vast te stellen) kernwaarden van het merk een uniforme huisstijl te (laten) ontwikkelen die in lijn is met UNESCO Commissie Nederland en het merkdokument en huisstijlhandboek van de NLS.
- **Publieksbereik en -educatie:** publiekseducatie is een vak apart. We willen de inwoners meenemen in het verhaal van de Romeinen.

⁴ Belevingsconcepten Romeins Erfgoed, BrandSense voor gemeente Nijmegen

Sommige mensen wonen op een steenworp afstand van Werelderfgoed, maar hebben hier geen weet van. Een gedeelte van publieksbereik- en educatie landt uiteraard in de verschillende stappen die in het Masterplan genomen worden (zie Deel II voor uitwerking van de pilaren). Het reconstrueren van een wachttoren is bijvoorbeeld meteen zichtbaar in het landschap en wekt bijna automatisch de nieuwsgierigheid. Maar het doel is om alle Gelderse inwoners kennis te laten maken met het Romeinse verleden. Hoe doe je dat? Naast gebiedsmarketing is publiekseducatie ook een belangrijk aspect. In publiekscampagnes (“Ken jij Julius/Maius/Drusus al?”) is het belangrijk om het educatieve element (ook) te laten uitwerken door personen die gespecialiseerd zijn in publiekseducatie. In de regio zijn verschillende grote en kleine musea aanwezig die de kunst begrijpen van het presenteren van een collectie in combinatie met een educatief element. De educatiemedewerkers van de verschillende musea kunnen hier een soort denktank voor oprichten, waardoor buiten de museale collecties wordt meegedacht over een strategie om het Romeins erfgoed ook buiten de musea bij de inwoners te laten landen. Dit om versnippering in het overkoepelende verhaal te voorkomen én om bewoners bewust te maken van binnen (collectie) en buiten (erfgoedlocaties). Aan het programmateam de taak om dit te coördineren en uitvoeringsorganisaties in te huren waar nodig. Werk hierbij samen met de NLS, Erfgoed Gelderland en Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen, organisaties die hier een rol in spelen.

- **Themajaar of jaarlijkse themaweek Romeins Verleden:** evenementen, en terugkerende themaweken helpen bij publieksbereik en maatschappelijke verbinding. Romeinendagen of het regio-breed uitrollen van het Romeinenfestival maakt het

verleden zichtbaar, herkenbaar en kan bijdragen aan bewonerstrots. Dit is onderdeel van de marketingstrategie.

- **Maak aanbod op verschillende niveaus zichtbaar en beleefbaar:** aanbod wordt zichtbaar gemaakt op verschillende niveaus zoals
 - Op de fysieke locatie (b.v. monumenten, vondsten, routes);
 - In een lokaal museum (b.v. vondsten, verhalen en gebruiken);
 - In een nationaal museum (b.v. vondsten van groot belang, interactieve presentatie);
 - Limes-hub Gelderland (startpunt, praktische informatie, verwijzing naar Limes-locaties en plek voor publiekseducatie).
- **Leerlijnen basis en voortgezet onderwijs:** de publiekseducatie begint eigenlijk al in de kleuterklas. Van kleins af aan worden kinderen betrokken bij het Romeinse Verleden door grote en kleine projecten. Ontwikkel daarom verschillende lespakketten voor het gehele basisonderwijs en voor het voortgezet onderwijs over de Romeinse geschiedenis en de betekenis van de Romeinen in de hedendaagse maatschappij. Er bestaan al lespakketten, dus nieuwe informatie is aanvullend aan bestaande lijnen. Hierbij moeten ook de docenten betrokken worden. Hoe krijgen we de informatie bij de docenten en vooral: wat hebben zij nodig? Ook andere maatschappelijke verenigingen kunnen hiervan profiteren, zoals scoutingclubs en sportverenigingen. Themadagen, sportevenementen of schoolreisjes zijn bij uitstek activiteiten waar het Romeins Verleden een goede invulling aan kan geven zodat het verhaal steeds breder bekend wordt, vanuit verschillende invalshoeken. Eventueel kunnen deze activiteiten bekostigd worden uit het Romeinen fonds (trede 2). Belangrijk hierbij is om samen te werken met partijen die over zowel

kennis van de Romeinse geschiedenis als het bereiken van jongeren beschikken.

2.5 De pilaren: gebiedsgerichte ontwikkelingen

Deel II van het masterplan omvat vier uitgewerkte richtingen voor een gebiedsgerichte aanpak (de zogenaamde pilaren uit het tempel-model). Op deze vier richtingen moet de regio de komende acht jaar volop inzetten. Dat betekent dat het plan de gangbare overheidstermijn overstijgt. De actiepunten uit de overkoepelende treden worden in deze vier themagebieden toegepast, aangevuld met het verzilveren van locatie-specifieke kansen. Zo bouwen we aan een goede structuur en een aantrekkelijke regio. In de pilaren zetten we in op ontwikkeling van verschillende clusters (deelgebieden Nijmegen, UNESCO-clusters en regionale clusters). Deze clusters worden elk ontwikkeld als (potentieel) icoongebied.

Wat is een icoongebied?

Icoongebieden zijn gebieden met een *'landmark'*, in een *aantrekkelijk landschap* en een concentratie van *recreatieve voorzieningen* en wandel- en fietspaden. Deze gebieden hebben een hoge gebruiks-, belevings- en attractiewaarde. Het zijn gebieden met een sterke aantrekkingskracht en die profiteren van een bekende (merk)naam.

In de ontwikkeling van de regio Arnhem-Nijmegen zien we verschillende typen landschappen en een sterk verschillende mate van stedelijkheid. Arnhem en Nijmegen zijn de grootste steden van de regio, waar de bevolkingsdichtheid en de dichtheid van faciliteiten relatief hoog zijn. De landschappelijke verschillen zijn een kwaliteit van de regio. Naast hoogstedelijk gebied zijn er dorpen en kleine steden met een gemiddelde of

lage mate van stedelijkheid. De regio kenmerkt zich ook door de weidsheid van polders en uiterwaarden.

I. Nijmegen hoofdstad van de Romeinen

Met Nijmegen heeft de Romeinse regio al een echte trekker in huis. Nijmegen is de oudste stad van Nederland, heeft als eerste stad stadsrechten gekregen én was de eerste vestigingsplaats van de Romeinen, met een commandopost en een legerkamp. Nijmegen heeft verder al een sterke toeristische infrastructuur, gecombineerd met verschillende clusters waarin het Romeins verleden reeds een plek heeft gekregen of gaat krijgen (Valkhofkwartier, UNESCO-locaties, het depot, resten etc.). Ook heeft Nijmegen, vooruitlopend op de UNESCO-aanwijzing, het Romeinse verleden al als speerpunt in gebiedsontwikkeling en stadsmarketing meegenomen. Daarnaast is de claim van Nijmegen als oudste stad van Nederland al breed bekend en kent de stad met het Valkhof Museum ook een potentiële grootschalige Limes/Romeinen-bezoekerslocatie. Het komende jaar wordt in Nijmegen het grootste archeologische depot van Nederland ontwikkeld en heeft de gemeente samen met de Radboud Universiteit aandacht voor onderzoek en het verstevigen van de archeologische opleidingen in Nederland.

II. UNESCO-locaties in de etalage

De tweede set clusters wordt ontwikkeld rondom de UNESCO Werelderfgoed-locaties. Het gaat hier om Arnhem, Berg & Dal (gedeeld met Nijmegen), Elst en Zevenaar. We ontwikkelen de locaties met UNESCO-status tot volwaardige bestemmingen voor educatie en entertainment, waarbij behoud en beheer goed georganiseerd zijn en ontwikkelingen op elkaar zijn afgestemd. Elke locatie behoudt het eigen unieke karakter, maar heeft ook een duidelijke link met de rest van het Romeins Verleden in de regio. We ontwikkelen de locaties daarom breder

dan alleen UNESCO-locatie, maar als een recreatief cluster met aanbod en randprogrammering zodat bezoekers gemakkelijk van bestemming naar bestemming kunnen reizen en overall toeristisch-recreatieve voorzieningen treffen (bijvoorbeeld een fietsenstalling, parkeerplaats, horecagelegenheden, bankjes, routes en verblijfsrecreatie in de buurt). De thema's verschillen per cluster. Zo zijn Elst en Herwen plaatsen waar heiligdommen zijn gevonden en zijn andere locaties van groot militair belang geweest.

III. Regionaal Romeins verleden ontwikkeld

Naast Nijmegen en de UNESCO-sites liggen in de regio nog veel meer kansen om het Romeins Verleden een gezicht te geven. Het boekje 'Het Verhaal van de Romeinen in Gelderland op 10 plekken' is een goede basis voor het uitwerken van vindplaatsen en het ontwikkelen van clusters zodat meerdere vindplaatsen en bijzondere Romeinse locaties samen kunnen zorgen voor synergie. Regio Tiel/Betuwe is een voorbeeld van dergelijk cluster met potentie voor recreatieve ontwikkeling omdat hier vondsten zijn gedaan waarbij de locatie ontwikkeld kan worden tot bezoekersplek óf waarvan de vondsten op een andere manier getoond kunnen worden aan het publiek, bijvoorbeeld in musea.

IV. Romeinen als studieobject

Gelderland, met name Nijmegen, wordt de bakermat van de archeologische kennis over de Romeinen in Nederland. Hier worden de Limes en het bredere grensgebied en de Romeinen continu bestudeerd. Door de hoeveelheid vondsten en mogelijke opgravingen heeft de wetenschap wel hulp (én financiering) nodig van het publiek, scholen, overheden en faculteiten. De archeologische keten van opslag-onderzoek-tentoonstelling heeft fysieke locaties in de regio en een (online)

kenniscentrum zorgt voor bredere verbinding en kennisdeling ongeacht plaats.

2.6 Het dak: voor wie doen we dit dan allemaal?

Erfgoed verbindt en is van ons allemaal. Overheden zijn verplicht om erfgoed in passende vorm toegankelijk te maken voor publiek. Hoe bijzonder is het dat op de plek waar wij nu wonen, tweeduizend jaar geleden een geheel legioen gestationeerd was? Veel resten zijn in Nederland door de natte bodem goed bewaard gebleven. Hier zijn geen enorme tempelcomplexen zichtbaar, zoals in de zuidelijke gebieden van het Romeinse Rijk (bijvoorbeeld het huidige Mediterrane gebied en delen van het Midden-Oosten en Noord-Afrika). Wél hebben we in Nederland veel unieke vondsten, die ons heel veel vertellen over het leven ten tijde van de Romeinen. De geografie, de letterlijke plaats, maakt een belangrijk onderdeel uit van het begrijpen van ons erfgoed. Juist daarom is de ligging langs de Rijn, het noordelijke grensgebied van het Romeinse Rijk, zo interessant.

De sense of place of plaatsgevoel geeft de verbondenheid van mensen of gemeenschappen met hun leefomgeving weer. Bestaande en nieuwe bewoners een binding laten opbouwen met dit gebied en de historie is waar ook op ingezet wordt. Zodat ze zich niet alleen geworteld voelen maar door die binding zich ook verantwoordelijk gaan voelen voor het erfgoed en er graag betrokken bij willen zijn.

Bewoners

Dus zijn we verplicht om de huidige en toekomstige inwoners kennis te laten maken met het erfgoed onder de grond, in musea en depots en door kennis en verhalen. De primaire doelgroep van het Masterplan Romeins Verleden is dan ook *de inwoner van Gelderland*. Alleen dé

inwoner van Gelderland bestaat natuurlijk niet. We richten ons op educatie over de Romeinen in het basis- en voortgezet onderwijs, het zichtbaar maken van erfgoed voor iedereen, informatievoorziening in het landschap, het ontwikkelen aanbod voor avontuurzoekers, plezierzoekers en inzichtzoekers en het stimuleren van deelname aan het Romeinse verhaal in alle facetten. Dat kan iets kleins als een kleurplaat zijn, maar ook theatervoorstellingen en het reconstrueren van imposante Romeinse bouwwerken.

Bezoekers

Het betrekken van alle inwoners van een regio is een ander verhaal dan het aantrekken van *bezoekers*. De toewijzing van UNESCO Werelderfgoed en de rijke geschiedenis van de regio biedt bij uitstek kansen voor het aantrekken van geïnteresseerde bezoekers. De ontwikkeling van de regio draagt bij aan het vergroten van het aantal bezoekers, maar op dit moment is het aanbod vrijwel alleen aantrekkelijk voor bezoekers die gericht zoeken naar Romeins erfgoed en/of andersoortig erfgoed. Hoewel de Romeinen in grote getalen aanwezig waren op veel locaties in de regio, zetten we niet in op massatoerisme. Tijden zijn veranderd en we hebben in Nederland te maken met veel ruimtelijke opgaven op een beperkt aantal vierkante meters. Natuur staat onder stuk en steden gaan aan hun eigen (marketing)succes en onder (voorbeeld: overlast bewoners Zaanse Schans, i Amsterdam-campagne). Het merendeel van de betrokken partijen bij de totstandkoming van het Masterplan Romeins Verleden geven ook aan dat *Disneyficatie* niet past bij de regio. Oftewel: niet teveel mimicry (namaak puur gericht op vermaak en soms zelfs tot het ridicule toe) en geen plaats voor grote aantallen touringcars. Maar toerisme heeft ook positieve effecten op de regionale economie, stimuleert behoud en ontwikkeling van voorzieningen aan en dat is nodig om de regio van de gewenste nationale aantrekkingskracht te voorzien. Met andere woorden:

duurzame vormen van toerisme zijn nodig om de toekomstige ontwikkelingen te financieren en te waarborgen (zie kader).

Duurzaam toerisme: ook een sociale component

Onder duurzaam toerisme verstaan we niet alleen reizen met beperkte ecologische voetafdruk, maar ook de sociale weerbaarheid speelt een rol. Sterker nog, in zowel stedelijk gebied als in natuurgebieden is de balans tussen recreatiedruk en draagkracht van de bestemming inmiddels een heet hangijzer. We hebben te maken met verstedelijking, recreatiebehoefte, bevolkingsgroei, vergrijzing, woningcrisis, natuurregelgeving, de energietransitie etc. die elk ruimte in ons kleine postzegelland vragen. In de praktijk betekent dit dat het steeds drukker wordt op de plaatsen waar we onze vrije tijd besteden. En die plaatsen zijn vaak multifunctioneel. In een stad kun je naar een museum, feest vieren, wandelen, winkelen, maar er wonen en werken ook mensen en in en rondom de stad is eveneens vaak natuur (flora en fauna) te vinden. Wat betekent de wens voor meer bezoekers in de regio voor de leefomgeving van mens, dier en natuur? De ambitie van de regio is geen massatoerisme, maar passend toerisme. Daarom zetten we in op een aantal hoofddoelgroepen (zie 'Vrijetijdsbehoeften') waarvoor op strategische plaatsen aanbod en decor wordt ontwikkeld.

Speerpunten vanuit duurzaam toerisme die bij het ontwikkelen van het Masterplan Romeins Verleden zijn meegenomen:

1. Druk- en draagkracht in kaart brengen van *hotspots*;
2. Geleidelijke ontwikkeling;
3. Gespecificeerde doelgroepen en marketingmix;
4. Spreiding in attracties (zonering intensief/extensief);
5. Groene regionale verbindingen;
6. Bewonersparticipatie bij ontwikkelingen;
7. Gewenste exploitatie moet rendabel zijn voor kleine/lokale ondernemers.

Vrijtijdsbehoeften

Een eenduidig profiel van 'de inwoner' en 'de bezoeker' bestaat niet. Het kan gaan om buurtbewoners, scholieren, buitenrecreanten, mensen met interesse voor cultuur of mensen die juist helemaal niet van cultuur houden, mensen die er graag alleen op uit trekken of in een groep. Segmentatie is nodig voor het aansluiten van aanbod op vrijtijdsbehoeften. De Leefstijlvinder geeft inzicht in de vrijtijdsbehoeften van 7 verschillende doelgroepen, die op basis van motivatie en gedrag gegroepeerd zijn. In een eerder stadium heeft de provincie Gelderland samen met de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen een analyse uit laten voeren naar deze doelgroepen in relatie tot beleving van Romeins erfgoed⁵.

Uit de analyse bleek dat voor de onderzochte locaties drie doelgroepen op basis van motivatie voor vrijetijdsbesteding het meest interessant zijn voor het Romeinse verhaal.

- **Avontuurzoeker:** zoekt uniek aanbod, avontuur en ontdekking, relatief vaak jonge stedeling, heeft interesse in cultuur en maatschappelijke verbinding.
- **Inzichtzoeker:** heeft een diepgaande interesse in cultuur en geschiedenis, relatief kleine doelgroep, gaat gericht op pad om erfgoed te bezoeken. Heeft niet veel voorzieningen nodig en houdt niet van drukte.
- **Plezierzoeker:** entertainment, gezelligheid, geen intrinsieke motivatie voor (Romeinse) geschiedenis, wel een relatief grote groep. Heeft breed aanbod en randprogrammering nodig. Moet verleid worden

met andere functies dan erfgoed, bijvoorbeeld horeca of entertainment.

Hoewel het begrijpelijk is dat er wordt ingezet op deze drie doelgroepen (namelijk relatief grote aanwezigheid in de regio en/of interesse in cultuur en activiteiten) moet hierbij een nuance worden aangebracht. Als de regio in de nabije toekomst inderdaad dé regio van het Romeins verleden moet worden, dan is het belangrijk om breder te kijken dan puur de bediening van deze drie doelgroepen. Als we het moeten hebben van puur de intrinsieke motivatie van mensen om Romeinse resten te bezoeken, komen we naar verwachting bij een kleine groep uit. En dat terwijl we het erfgoed voor een breder publiek (namelijk de inwoners van Gelderland) toegankelijk en interessant willen maken, ook voor de mensen die in eerste opzicht eigenlijk niet zoveel met de Romeinen hebben. Zij moeten eigenlijk toevalligerwijs in aanraking komen met de Romeinen, waarbij wat er te doen is eigenlijk belangrijker is dan het erfgoed zelf.

Op basis van de verschillende type ontwikkelingen en activiteiten zetten we in op doelgroepen wiens vrijetijdsbesteding past bij de activiteit.

Als voorbeeld van genuanceerde toepassing:

- Pilaar 1 – Nijmegen: richt relatief veel op bezoekers, per ontwikkelcluster echter een andere nuance. Valkhofkwartier voor bezoekers, Depotkwartier voor bewoners, Kops Plateau een mix van bewoners en bezoekers.
- Pilaar 2 - UNESCO: voor bezoekers richten op inzichtzoeker en avontuurzoeker, maar voor inwoners op alle leefstijlen, daarom randprogrammering nodig, toeristische infra stabiel en goed geregeld.

⁵ Beleefbaar maken Romeins Erfgoed, 2023

- Pilaar 3 – Regionale ontwikkeling: vooral kansen voor inzichtzoeker als bezoeker (eventueel ook avontuurzoekers), inwoners belangrijke doelgroep met relatief korte reistijd, toeristische infra minder belangrijk dan bij pilaar 1 en 2.
- Pilaar 4 – Romeinen als studieobject: academici, studenten, vrijwilligers, scholen. Omdat het hier minder om vrijetijdsbesteding gaat, zijn de leefstijlen wat minder relevant, voor publieksdeelname is de inzichtzoeker en de avontuurzoeker interessant.

3 Huidige situatie

Voorafgaand aan het schrijven van het Masterplan Romeins Verleden is er onderzoek gedaan naar de huidige situatie. Op basis van interviews, werksessies, documentstudies en geografische studies kunnen we een grove schets maken van de kansen en knelpunten die relevant zijn voor de Romeinse ambitie.

3.1 Sterke punten en kansen

- **UNESCO Werelderfgoed:** zeven locaties aangewezen in de regio. UNESCO-toewijzing biedt kansen voor toerisme en voor gezamenlijke aanpak behoud, beheer en ontwikkeling.
- **Veel bijzondere vondsten gedaan** in Gelderland in de afgelopen jaren, die aanleiding geven tot bewonersbetrokkenheid, trots, nieuwsgierigheid en het ontwikkelen van nieuwe bestemmingen
- **Momentum voor de Romeinen:** podcasts, UNESCO-aanwijzing, Verhaal van Nederland, Ridders van Gelre (en zelfs op TikTok).
- Energie en enthousiasme bij een grote groep **vrijwilligers**.
- **Bestuurlijk draagvlak** voor ambities Romeins Verleden, al moet worden aangetekend dat niet alle gemeenten in Gelderland prioriteit geven aan de Romeinen.
- **Aanwezigheid toeristisch-recreatieve basis:** zoals een bestaand wandelnetwerk, recreatieve voorzieningen, horeca, fietsverhuur, parkeerplaatsen, toeristische overstappunten (TOP) en een divers verblijfsrecreatief aanbod.
- **Twee natuurlijke 'toegangspoorten' tot de regio:** met Arnhem en Nijmegen heeft de regio al twee grote trekkers van (internationale) bezoekers in huis waar op voortgebouwd kan worden.
- **Veel kennis beschikbaar:** naast de verschillende musea (o.a. Museum Kam, Valkhof Museum, De Bastei, Liemers Museum, Tempel|Kerk Museum Elst), zijn er kennisinstituten (Radboud Universiteit, HAN, ARTEZ en samenwerkingen met Universiteit Utrecht en Universiteit Leiden), Romeinennetwerk/vrijwilligers en andere kundige organisaties voor verbinding van de Romeinen aan andere (maatschappelijke) onderwerpen.
- **Actuele uitvindingen:** veel uitvindingen uit de Romeinse tijd kleuren nog steeds onze dagelijkse systemen en producten zoals een munten-systeem, watermanagement, circulair bouwen, bouwstijlen etc.
- **Lopende (gebied)processen:** er zijn al veel initiatieven en gebiedsprocessen rondom het Romeins verleden waar op aangehaakt kan worden, zoals de ontwikkeling van het nieuwe "Archeologisch Depot Nijmegen en Gelderland" en ontwikkelplannen in Elst en Herwen.
- **Naamsbekendheid en imago Nijmegen:** als oudste stad kans voor het aantrekken van doelgroepen.
- **Samenwerking met Duitse grensregio:** dit biedt kansen voor financiering, bijvoorbeeld via Interreg NL-DU en biedt kansen op een sterk regionaal verhaal. De contacten met de Duitse partners zijn goed.
- **Constructing the Limes:** biedt kansen voor Interreg i.c.m. grenstoerisme en heeft draaiboeken voor citizen science projecten in stedelijke context (succesvol project Heel Heerlen Graaft).
- Momenteel is er **veel maatschappelijke aandacht voor de minder rooskleurige kant van de geschiedenis;** uitgelezen kans om ook de donkere kant van de Romeinen te laten zien en het complete verhaal te vertellen.

3.2 Ontwikkelpunten

- De Romeinse vindplaatsen en het overige aanbod is over het algemeen **niet goed beleefbaar**. Het ontbreekt op veel plaatsen minimaal aan twee van de vier elementen van een 'ultieme beleving'.
 - De *attractieve/entertainende kant*: is er iets leuks te doen? Uit locatiebezoeken en het onderzoek Beleefbaar maken Romeins Erfgoed (2023) blijkt dat er op Romeinse locaties niet veel te doen is behalve bordjes lezen.
 - De *onderdompeling*: het erfgoed vraagt om een zeer groot verbeeldingsvermogen. Op sommige plekken is er letterlijk niets te zien, zoals op het Kops Plateau in Nijmegen. Er moet een flinke slag geslagen worden op vrijwel alle erfgoedlocaties, op enkele musea na. Tegemoetkomen in verbeelding, zeker bij doelgroepen zonder intrinsieke motivatie voor Romeinen, erfgoed of geschiedenis in brede zin is belangrijk.
 - De *esthetische kant*: is er iets indrukwekkends of moois te zien?
 - De *educatieve kant* van de beleving: valt er iets te leren of te ontdekken? Dit element zien we het vaakst terug, maar wel op de meeste plekken in de statische (en, we noemen het beestje bij de naam, vaak saaie) vorm van informatieborden.
- **Aanbod sluit niet aan bij vrijetijdsbehoeften** en verwachtingen van de hedendaagse bezoeker:
 - Aanbod inzichtzoeker is verouderd;
 - Aanbod plezierzoeker en avontuurzoeker i.r.t. Romeinen ontbreekt.
- **Geen duidelijke regionale profilering** van op welke verhaallijnen wordt ingezet:
 - Veel verschillende (thematische) routes;
 - Weinig zichtbare markeringen van de routes;
 - Informatiepanelen statisch en met veel tekst. Onduidelijk welk type erfgoed je ziet (datering, stroming, verhaallijn zijn versnipperd);
 - Borden bij erfgoed onduidelijk en vallen niet op;
 - Aanbod eenzijdig en verspreid over de regio, niet complementair aan elkaar.
- **Versnipperd veld** en binnen het netwerk is de archeologische "stem" nog dominant.
- **Overkoepelende organisatie** met mandaat en budget ontbreekt.
- Romeinse erfgoed nog **niet voldoende bekend bij inwoners**:
 - Onder meer niet zichtbaar in het straatbeeld.
- **Nederlandse archeologische wetenschap onderbezet**, er is geen hoogleraar provinciaal-Romeinse archeologie meer in Nederland. Ook de stapels onuitgewerkte en niet gepubliceerde opgravingen vormen een belemmering voor adequate visualisaties en mooie verhalen.

Deel II

Gebiedsgerichte en thematische opgaven

Uitwerking van de 4 pilaren

4 Ontwikkelvisie Nijmegen als hoofdstad van de Romeinen

Nijmegen wordt de hoofdstad van de Romeinen in Nederland als het aan dit plan ligt. Nijmegen heeft internationale aantrekkingskracht, toeristische en culturele basisinfrastructuur en verschillende onderzoeksmogelijkheden. In dit hoofdstuk wordt toegelicht welke acties er nodig zijn om van Nijmegen de hoofdstad van het Romeinse Verleden in ons land te maken.

Het Masterplan Romeins Verleden begon met een droombeeld en een inspirerende kaart van de Romeinse regio. We grijpen hier eenmalig terug op deze droom.

Want stelt u zich eens voor...

“Op het Valkhofplein worden we rondgeleid door Julius. Julius is trouwens een echte Nijmegenaar, gek op zijn stad. We beginnen bij De Bastei. Hij laat ons de verschillende lagen van de geschiedenis zien. Die zijn als een soort tijdreisgids namelijk nog steeds in de grond terug te vinden. Hij neemt ons mee naar het Valkhofpark en we eindigen de rondleiding op het dak van het Valkhof Museum dat in de zomermaanden toegankelijk is voor iedereen. We kijken uit over de Waal, de stad ligt aan onze voeten. Vondsten steken uit de grond, holografische Romeinse gebouwen vormen de skyline en symbolen op de kaart verwijzen naar te bezoeken locaties in

de regio waar de objecten uit het museum gevonden zijn. Kunst en landschapsgeschiedenis komen hier samen.

Hij raadt ons aan om zeker een kijkje te nemen op het Kops Plateau en vertelt honderduit over hoe het gebied is opgeknapt van park naar Romeins park. We stappen op de fiets en verwonderen ons tijdens de route wat er allemaal te zien is. Eenmaal aangekomen besluiten we eerst naar het uitkijkpunt te lopen. Wederom een fantastisch uitzicht! We openen de app en zien hoe de Romeinen de rivier en het Kops Plateau gebruikten. We wandelen verder door het park en komen onderweg een schoolklas tegen die in de schaduw een gastles krijgt van een hoogleraar Romeinse Geschiedenis. Vaste prik voor groep 6! De bankjes in het park zijn gemaakt in Romeinse stijl en gedoneerd aan de stad door een grote bank. Zo helpt de grote bank de stad aan kleine bankjes. In de bankjes zijn verschillende Romeinse munten verwerkt en op een plaatje wordt uitgelegd hoe ons huidige monetair systeem is afgeleid van de Romeinen. Bij de Kops-kiosk halen we een kopje koffie en een Romeins ijsje.”

4.1 Doel

Nijmegen ontwikkelen als hoofdstad van de Romeinse geschiedenis in Nederland aan de hand van gebiedsontwikkeling, merkontwikkeling en aanbodontwikkeling.

4.2 Toelichting

De Romeinen bevonden zich in het hele gebied en overal in het huidige Nijmegen zijn sporen gevonden van de Romeinen. Maar stap je in Nijmegen uit de auto of de trein, dan merk je daar als bezoeker weinig tot niets van. De gemeente beschrijft zelf al in de Erfgoedstrategie (2020) dat de veelheid aan verhalen leidt tot versnippering en onzichtbaarheid. Ook weten inwoners vaak niet dat zij dichtbij – en soms zelfs ín – UNESCO Werelderfgoed wonen en welke Romeinse taferelen zich in hun wijk

hebben afgespeeld. En dat terwijl het ontzettend inspirerend is om te ontdekken wie er eeuwen geleden naar dezelfde rivier keken, precies zoals bewoners dat nu doen tijdens een korte wandeling.

Nijmegen versus ‘de rest (van Nederland)’?

Nee, Nijmegen is net zoals de andere gemeenten een UNESCO-locatie en onderdeel van de grotere Romeinse regio. Echter, Nijmegen is vanuit toeristisch-recreatief oogpunt wél de meest voor de hand liggende toegangspoort tot het Romeins Verleden in de regio voor bezoekers van buiten de regio. Waar Arnhem een logisch startpunt is voor bezoekers om de locaties in het deel ten noorden van de Rijn én langs de Rijn (nota bene de route van de Limes) te ontdekken, is Nijmegen thematisch gezien de meest logische plek met aanwezigheid van het provinciaal en gemeentelijk archeologisch depot, vier UNESCO Werelderfgoed locaties, Radboud Universiteit en het Valkhof Museum als (toekomstig) vlaggenschip van de Romeinse presentatie. De ontwikkeling van Nijmegen als oudste stad van Nederland is ook een ambitie waar door de gemeente al veel in wordt geïnvesteerd (zie o.a. Erfgoedstrategie Nijmegen, 2020).

Daarnaast kan de stad bogen op veel bestaand aanbod voor andere doelgroepen die misschien nog geen intrinsieke motivatie hebben om erfgoed te bezoeken. Bijvoorbeeld: Romeinse representatie in een grote bioscoop laat plezierzoekers een minder ‘saai’ kant van de Romeinen zien en leert hen op een laagdrempelige en leuke manier meer over de geschiedenis van de stad. Zo komt een aanzienlijk aantal bewoners en bezoekers op een (voor hen) aantrekkelijke manier in aanmerking met het Romeinse verleden.

De stad heeft wel een belangrijke taak in het gidsen van bewoners en bezoekers naar andere interessante bezoekerslocatie in de regio. Er ligt

een taak voor de verschillende instellingen en musea om actief te verwijzen naar andere locaties in de regio.

Nijmegen heeft daarnaast al enkele concepten uitgewerkt die de basis kunnen vormen voor de overkoepelende Romeinse merkbeleving. Waar mogelijk hoeft het wiel niet opnieuw te worden uitgevonden, maar kan er worden voortgebouwd op de Romeinse branding die al voor handen is.

Van belang is de strategische ligging van Nijmegen en de stad als bakermat van de steden zoals we die nu in Nederland kennen. Nijmegen ligt niet direct aan de Neder-Germaanse Limes, maar maakt ook nu nog onderdeel uit van de grensregio en was strategisch van groot belang.

4.3 Gebiedsontwikkeling in zes clusters

Wanneer we Nijmegen willen positioneren als ‘hoofdstad van de Romeinen’ en alle Gelderlanders laagdrempelig kennis laten maken met de Romeinen, dan moeten we ook aan de slag met gebiedsontwikkeling en aanbodontwikkeling. We kiezen ervoor om door middel van gefaseerde gebiedsontwikkeling zes clusters te ontwikkelen die een belangrijke link hebben met het Romeinse verleden. Natuurlijk willen we Romeinen door de hele stad terugzien: in routes, in winkels, tentoonstellingen, theatervoorstellingen, schoolprojecten en nog veel meer, maar zonder toegankelijk erfgoed heeft dat weinig zin. Deze zes clusters gelden als startschot voor de ontwikkeling van de gehele stad als Romeinse bestemming. Hierin moeten er ontwikkelingen plaatsvinden in de *fysieke omgeving* en moet het *toeristisch-recreatieve aanbod* verder ontwikkeld worden (waaronder entreepoorten, een bezoekerscluster en een landmark).

De ontwikkelingen in Nijmegen staan niet los van de verplichtingen en ontwikkelkaders uit de Individuele Management Plannen van de verschillende UNESCO-locaties (dat zijn er vier in Nijmegen/Berg en Dal). Voor ontwikkeling van UNESCO-gebied is afstemming met de provincie als siteholder en met de NLS belangrijk voor de monitoring van de ontwikkelingen in de kern- en bufferzones van het Werelderfgoed.

Deze pilaar staat ook in nauwe verbinding met 'De Romeinen als studieobject' vanwege de potentie van Nijmegen als kennishoofdstad voor de Romeinse geschiedenis. In deze pilaar wordt de nadruk gelegd op fysieke ontwikkeling en aanbodontwikkeling. De adviezen over een kenniscentrum komen aan bod in pilaar IV: 'De Romeinen als studieobject'.

4.3.1 Waalsprong

De Waalsprong ligt aan de Lentse kant van de Waal, aan de voet van de bekende spoorbrug, tegenover het centrum van Nijmegen. Dit gebied is al duizenden jaren bewoond en daarmee een van de oudste bewoonde gebieden van Nederland. Tijdens opgravingen zijn er allerlei bronzen en aardewerken vondsten gedaan: Romeinse munten, grafvelden en resten van een Bataafs dorp. Er zijn zelfs onverbrande skeletten gevonden, waarvan er één 'de Man van Lent' wordt genoemd. Naast vondsten ligt er ook nog veel onder de grond, vermoedelijk uit de jagers-/verzamelaarstijd, nog ver voor de Romeinen. Ook meer recente geschiedenis, zoals de Tweede Wereldoorlog, heeft sporen achtergelaten in het gebied.

Onmiskenbaar verbonden met de Waalsprong is natuurlijk 'het Masker': een toonaangevend metershoog kunstwerk van een Romeins masker (tevens voorblad van dit document). In de ontwikkeling van de Waalsprong is al veel gedaan aan het terugbrengen van erfgoed in het

straatbeeld. In de buurt 'De Elten' in Oosterhout, zijn 22 straten vernoemd naar elementen uit het Romeinse en Bataafse verleden.

Wie is de gebruiker?

De ontwikkelingen in De Waalsprong zijn vooral gericht op woningbouw met oog voor het verleden. Bij de verdere ontwikkeling van het gebied ligt de focus meer op publiekseducatie en toegankelijkheid dan op bezoekersmanagement of het aanleggen van een grote attractie. Doelgroepen zijn doorgaande inzichtzoekers en avontuurzoekers (attractie, beleving en educatie) en de eigen inwoner (beleving en educatie).

Elementen uit het Masterplan die passen bij verdere ontwikkeling van de Waalsprong zijn:

- Aansluiting op thematische Romeinen fietsroute Berg & Dal-Nijmegen-Elst-Arnhem-Zevenaar-Herwen;
- Vondsten terugbrengen in het straatbeeld en tentoonstellen, ook als dat slechts een onderdeel is;
- Publiekseducatie bewoners bij ontwikkeling/ingebruikname nieuwe wijken, een Romeinse kick-off bijvoorbeeld bij oplevering of eerste steen;
- Plaats maken voor natuurspelen voor jonge Romeinen (bijvoorbeeld waterpompen als speelattribuut) in nieuw aan te leggen groene wijken, naar voorbeeld van de Utrechtse wijk Rijnvliet.

4.3.2 Valkhofkwartier

Waar de Waalsprong al voor een groot deel ontwikkeld is, daar moeten de plannen voor hervorming van het Valkhofkwartier nog verder ontwikkeld en vastgesteld worden. De vergroening van het Kelfkensbos en de renovatie van het Valkhof Museum bieden een fantastisch momentum voor het ontwikkelen van een Romeins kwartier gericht op

bewoner én bezoeker. Het gebied heeft de potentie om het bezoekerscentrum van de Romeinse regio te worden. Alles is er: toonaangevend museum met Romeinse programmering, landschapsmuseum met Romeinse resten, vondsten op locatie, het tot de verbeelding sprekende verhaal van de Bataafse opstand, een voormalig *castellum*, hoogteverschillen en strategische ligging en de (weliswaar geen Romeinse, maar toch kenmerkende) voetgangersbrug die het Kelfkensbos en het park verbindt. De ontwikkeling van het Valkhofkwartier staat al op de agenda van de gemeente Nijmegen en draagt bij aan het doel uit de Omgevingsvisie om van het centrum een ‘place to meet’ te maken in plaats van een functionele ‘place to buy’.

Wie is de (toekomstige) gebruiker?

Nadruk op de functie van bezoekerscentrum vraagt om ontwikkelingen voor de doelgroepen avontuurzoeker, plezierzoeker en inzichtzoeker. Toegankelijk erfgoed voor inwoners van alle leefstijlgroepen vraagt minimaal om een diverse randprogrammering en een aantrekkelijke openbare omgeving.

Openbare ruimte

In de schetsen voor de vergroening en het klimaatadaptief maken van het Kelfkensbos, zijn plannen opgenomen voor de ontwikkeling van drie kunstwerken. Om de aanwijzing van het Valkhof (als onderdeel van de Neder-Germaanse Limes) tot UNESCO Werelderfgoed te vieren, is kunstenaar Fernando Sánchez Castillo gevraagd om een kunstwerk te maken dat de Romeinse aanwezigheid in Nijmegen verbindt met het hier en nu. De kunstwerken lijken op het eerste oog classicistisch, maar door te spelen met vorm en context geeft de kunstenaar de boodschap mee dat geschiedenis steeds opnieuw kan worden verteld vanuit een ander gezichtspunt. De kunstwerken vormen de verbinding tussen binnen en

buiten: de collectie van het Valkhof Museum sluit naadloos aan op het verhaal dat de kunstwerken vertellen. De kunstwerken passen niet bij de huidige godenpijler, die op dit moment nog als herkenningspunt op het plein staat. De godenpijler is een replica met artistieke inslag en zou verplaatst kunnen worden naar een andere locatie binnen het Valkhofkwartier of plaats kunnen krijgen in één van de andere ontwikkelgebieden.

De hoogteverschillen en de strategische ligging aan de rivier maken deze plek ook landschappelijk interessant. Het terugbrengen van grachten om het oude *castellum* zou een flinke aantasting van het woon- en centrumgebied betekenen, maar geeft wel aanleiding tot materiaalkeuze en landschappelijk ontwerp van het Kelfkensbos. Hoewel de vergroening voornamelijk gericht is op het (stenen) Kelfkensbos, is het aan te raden om een completer ontwerp te maken waarin ook de Hunerberg en de burcht een plaats krijgen, zodat alle losse elementen één Romeinse bezoekersplek vormen (waar overigens ruimte blijft bestaan voor de verschillende lagen van de geschiedenis, net zoals die terugkomen in het Valkhof, De Bastei en de fysieke omgeving). Dit geldt ook voor de Romeinse resten in het Holland Casino, vrijwel de enige plaats waar originele resten zichtbaar zijn. In samenwerking met het casino kunnen de restanten tweeledig worden uitgelicht: bezoekers van het casino komen toevallig in aanraking met het Romeinse verleden op een verrassende plek en vanaf de openbare ruimte kan worden gewerkt met andere beleving. Wellicht is in een gesprek met het casino meer mogelijk.

Adviezen:

- Zoek resterende financiële dekking voor buitenkunst Kelfkensbos
- Ontwikkeling Kelfkensbos doortrekken naar omliggend plangebied

Figuur 2: Kunstwerk van Fernando Sánchez Castillo van Julius Civilis die lijkt weg te zakken met zijn paard

Valkhof Museum

Gelegen aan het Kelfkensbos en de Valkhofburcht, midden in het stadscentrum van Nijmegen, heeft het Valkhof Museum de potentie om de *Romeinen hotspot van de regio* te worden. Waar de kunstwerken van Fernando Sánchez Castillo in de openbare ruimte heden en verleden verbindt, is het museum eigenlijk een 'indoor' verlengstuk van deze visie. Het Valkhof Museum wordt op dit moment gerenoveerd en werkt aan een nieuwe programmering. Het museum pakt uit met een zeer bijzondere Romeinse collectie op de begane grond en gebruikt het thema 'grensgebied' als rode draad in de gehele collectie. De grens, de Limes, de noordelijke frontier, is het vertelperspectief voor de archeologie en de tijdvakken daarna. Naast de Romeinen krijgen ook de late Middeleeuwen een plaats in het museum en wordt de term 'grens' opgerekt naar actuele thema's als macht-onmacht, arm-rijk et cetera.

De locatie van het museum en het gebouw bieden kansen om écht uit te pakken door het gebouw meer bij de openbare ruimte te betrekken. Dat zou bijvoorbeeld kunnen met een (semi-) openbare dakbeleving. Niet alleen heeft een eyecatcher vanuit esthetisch oogpunt een aantrekkelijke werking - zoals het bijzondere ovalen kunstwerk op het dak van Museum De Fundatie in Zwolle - maar het zet ook aan tot gesprek. Het ontwikkelen van het dak tot openbare ontmoetingsplek voor kunst en cultuur versterkt verschillende ambities en invalshoeken van zowel het museum als de gemeente. Het dak van het NEMO Science Museum in Amsterdam zit bijvoorbeeld avond na avond vol met bewoners en bezoekers genietend van het uitzicht over de stad. Het dak is daarmee een verlengstuk van de openbare ruimte, waar cultureel geprogrammeerd wordt (openluchtvoorstellingen, verhuurbare horeca etc.). Dakbeleving is in museumwereld niet nieuw, maar werkt ontzettend goed. Het Metropolitan Museum of Art in New York heeft de afgelopen tien jaar van het dak een openluchtmuseum gemaakt, waarbij elk jaar een hedendaagse kunstenaar is gevraagd om het dak thematisch vorm te geven. In Seoul heeft het dak van het Buk-Seoul Museum of Art een aantrekkelijke park-functie gekregen met begaanbare trappen en groenstroken.

Hier ligt een kans om het dak van het museum te gebruiken als verlengstuk van de 'indoor' collectie van het museum. Met randprogrammering voor bewoners (kinderen, studenten, thematisch, af en toe Engelstalig etc.) komen mensen op speelse wijze in aanraking met de Romeinen. Bijvoorbeeld in de vorm van kunst en vondsten, maar ook biedt het dak een uitgelezen kans om via creatieve, technisch hoogstaande invulling de gehele Romeinse regio tot leven te wekken en de strategische ligging van de plek voor de Romeinen te benadrukken.

Voor de gemeente Nijmegen kan dit een enorme publiekstrekker worden en drempelverlagend werken voor doelgroepen die niet snel een museum zullen bezoeken of geen intrinsieke motivatie hebben om iets te leren over de geschiedenis van de stad. Zie pagina 45 voor inspiratie over dakbeleving op musea wereldwijd.

Aanvullend adviseren we de samenwerking tussen De Bastei en het Valkhof Museum te intensiveren door gezamenlijk het verhaal van de omgeving te ontwikkelen, waarin beide musea een verlengstuk zijn van het verhaal op ieders vakgebied. De restanten van de muur bij het casino en andere plekken in de openbare ruimte (duiding kunstwerken, aanwijzing oude grachten etc.) laten het gebied pas echt tot leven komen en verrijken een bezoek aan het museum én aan de stad.

Adviezen:

- Onderzoek de mogelijkheden (en financiering) voor dakbeleving openbaar gebruik Valkhof Museum en verklein de barrière tussen binnen (betaald) en buiten (openbaar).
- Ontwikkel combi-tickets tussen De Bastei en het Valkhof Museum, het liefst inclusief wandeling door het landschap rondom de burcht (begeleid of met audiotour).

Limes-hub

Tijdens het bid voor UNESCO Werelderfgoed is gesproken over een 'Limes-hub' voor bezoekers in elke provincie. In Utrecht is zo'n hub geland in het Castellum Hoge Woerd en de Zuid-Hollandse Limes-hub is gesitueerd in het Archeon. In Gelderland ontbreekt zo'n Limes-hub nog, terwijl dat juist een goede manier is om herkenbaarheid tussen provincies uit te stralen en als gidspunt voor bezoekers te dienen. Een Gelderse Limes-hub kan niet ontbreken in de plannen om dé Romeinse regio van

Nederland te zijn. De Gelderse locatie was voorheen voorzien in het nieuwe Valkhof Museum, maar omdat het ontwerp van de herinrichting op dat moment nog niet rond is, was nog niet duidelijk of het ontwerp van de andere Limes-hubs (uitgezet door de Nederlandse Limes Samenwerking) zou passen bij het museum (dit gaat met name over het toepassen van een filmscenario dat door de NLS is ontwikkeld voor de Limes-hubs).

Wie is de (beoogde) gebruiker?

Doelgroepen: bezoekers en bewoners. Leefstijlen: inzichtzoeker, avontuurzoeker en plezierzoeker.

Advies:

- Blaas de ontwikkeling van een Gelderse Limes-hub nieuw leven in, bij voorkeur in het Valkhofkwartier. Ga in gesprek met de NLS, gemeente Nijmegen, Valkhof Museum en De Bastei over welke vorm en locatie de hub kan krijgen.

4.3.3 Nijmegen-West (Ulpia Noviomagus)

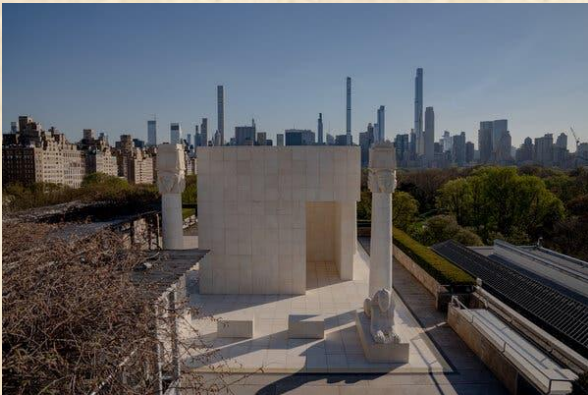
Ulpia Noviomagus kreeg stadsrechten van keizer Trajanus en is daarmee de oudste (en de grootste) Romeinse stad van Nederland. De resten van deze stad liggen onder het huidige Nijmegen-West (Waterkwartier). In Ulpia Noviomagus woonden naar schatting zo'n 5.000-7.000 mensen. Allerlei bevolkingsgroepen, rassen en volkeren woonden hier door elkaar: de multiculturele samenleving. Nog maar een klein deel hiervan is onderzocht. En hier ligt een kans om daadwerkelijke resten te laten zien aan het publiek: onder de huidige huizen, winkels en straten liggen nog resten van grote openbare gebouwen zoals een forum, een bijzonder tempelcomplex en een openbaar badhuis.

Inspiratieplaat dakbeleving musea

Brooklyn Children's Museum, New York
Het Brooklyn's Children's Museum heeft een installatie op het dak gemaakt door lokale ontwerpers. 'The NEST' is een interactieve installatie waar gespeeld, geklommen en ontdekt kan worden en zet aan tot creatief spel. Het dakpark is open tijdens openingsuren. ↩

MET (Metropolitan Museum of Art, New York) ↑ ↗

Tienjarig project waarbij elk voorjaar een nieuwe installatie of collectie op het dak van het museum ontwikkeld wordt door verschillende kunstenaars. In 2023 is er, ter viering van het tiende en laatste jaar, een enorm project ontwikkeld rondom de Egyptische oudheid, gemengd met hedendaagse elementen.

NEMO Science Museum, Amsterdam

Openbaar toegankelijk dak, programmering voor bewoners en bezoekers, horeca, ook te bezoeken zonder kaartje, prachtig uitzicht over de stad. ↩

Studio Ghibli museum, Tokyo →

Voorbeeld van museum dat volledig geïntegreerd is in het landschap en qua vorm en uitwerking de speelse kenmerken van Studio Ghibli behoudt.

Buk-Seoul Museum of Art, Seoul ↑

Het Buk-Seoul Museum of Art maakt onderdeel uit van de lokale community. Het museum heeft een open structuur en de ingang is verbonden aan een park. Naast tentoonstellingen in de open lucht, liggen er ook doolhofachtige galerijen, een kunstbibliotheek, een café en een multifunctionele ruimte, waar vooral geprogrammeerd wordt voor families met kinderen.

Op dit moment zijn er al enkele visualisaties in de openbare ruimte te zien, maar vanwege bebouwing is dat niet meer dan plaquettes en de contouren van het wegdek. Toch biedt deze locatie veel kansen om thematisch verder uit te werken, onder andere door bestaande fundamenteën zichtbaar te maken. In de komende jaren heeft de stad, net als veel andere plaatsen in Nederland, te maken met grote opgaven zoals inbreiding, klimaatadaptatie en duurzame energievoorziening. Nijmegen-West is een van de plaatsen in de stad waar de komende jaren stadsvernieuwing plaatsvindt. Dit is een mooie kans om het Romeinse erfgoed centraal te zetten en gedeeltelijk terug te brengen in het straatbeeld.

Een weetje: het Masker van Nijmegen is in de haven in Nijmegen-West gevonden. De huidige locatie van het Masker was bedoeld als tijdelijke locatie, maar is permanent gemaakt. Eigenlijk hoort het Masker dus thuis in Nijmegen-West!

Wie is de (beoogde) gebruiker?

Doelgroepen: primair bewoners, onderzoekers, studenten en vrijwilligers, secundair bezoekers. Leefstijlen: inzichtzoeker, avontuurzoeker.

Adviezen:

- Bestaande fundamenteën en muurwerk zichtbaar maken (bijvoorbeeld op het Maasplein) en onderzoek naar mogelijke locaties en manieren om de resten zichtbaar te maken;
- Vernieuwen of vervangen bestaande visualisaties, alleen verwijzingen in het wegdek doet geen recht aan de grootse stad die onder de huidige bebouwing ligt;
- Stel erfgoed centraal bij nieuwe gebiedsontwikkelingsprojecten (bijvoorbeeld verdichtingsopgaven of stadsvernieuwing);

- Onderzoeken welke nieuwe opgravingen nog mogelijk zijn;
- Aanhaken bij lopend onderzoek en vondsten en inzichten gebruiken als leidraad bij gebiedsontwikkeling.

4.3.4 Depotgebied

In juli 2024 wordt het nieuwe archeologische depot van de gemeente Nijmegen en de provincie Gelderland opgeleverd. Het nieuwe depot komt in de wijk Winkelsteeg te liggen. In de huidige ontwikkelplannen voor het omliggende gebied zien we vooralsnog geen concrete verwijzingen naar het depot of het Romeinse Verleden. In de behuizing van het nieuwe depot wordt er gewerkt met vitrines en panelen waarin vondsten tentoont worden gesteld. Mensen die langslopen komen zo laagdrempelig in contact met de vondsten uit het verleden. Voor publieksbereik (en een stukje verwondering) liggen er kansen om vondsten uit het depot niet alleen in de vitrines in de behuizing van het depot te laten zien, maar ook terug te laten komen op andere plaatsen in het “depotgebied”. Mogelijk liggen er zelfs kansen om dit gebied om te dopen tot depotkwartier, mits het thema zichtbaar en beleefbaar gemaakt wordt en er goede gebiedsmarketing wordt toegepast.

Wie is de (beoogde) gebruiker?

Doelgroepen: primair bewoners, onderzoekers, studenten en vrijwilligers, secundair bezoekers. Leefstijlen: inzichtzoeker, avontuurzoeker.

Advies:

- Kansen om in de omgeving van het depot de zichtbaarheid van archeologie op verschillende manieren te vergroten, bijvoorbeeld door kunst in de openbare ruimte. Dit zal ingebracht moeten worden in de ruimtelijke processen en biedt ook kansen voor bewonersparticipatie.

4.3.5 Kops Plateau

Het Kops Plateau is gelegen op een stuwwal van de Waal en kent een rijke Romeinse geschiedenis. Het gebied ligt in Nijmegen en voor een gedeelte in Berg & Dal. Rond het jaar 12 voor Christus legden de Romeinen een fort aan. Archeologen vermoeden dat zich hier een centrale commandopost van het Romeinse leger bevond. Enkele tientallen jaren later werd het fort gebruikt als standplaats voor (mogelijk) Bataafse ruiters en zo werd het fort ook onderdeel van de Limes. Ongeveer twee-derde van het gebied is opgegraven. Vondsten zijn onder andere te vinden in het Valkhof Museum. Maar er ligt ook nog steeds veel in de grond. Omdat het een Rijksmonument betreft en UNESCO-status heeft, is zomaar graven niet mogelijk.

Op het Kops Plateau refereert op dit moment weinig aan het bijzondere verleden van de plek. Ook de UNESCO-status is nauwelijks merkbaar. Het plateau kenmerkt zich nu als een park in een woonwijk waar bijvoorbeeld honden worden uitgelaten of waar gespeeld wordt. Vanaf het Kops Plateau kun je prachtig uitkijken over de Ooijpolder. Niet voor niets kozen de Romeinen deze strategische plek. Het heuvelachtige landschap is bijna on-Nederlands en herbergt een schat aan bodemvondsten.

Wie is de (beoogde) gebruiker?

Doelgroepen: primair bewoners, secundair bezoekers. Leefstijlen: inzichtzoeker, avontuurzoeker en plezierzoeker.

Adviezen:

- **Conceptontwikkeling Kops Plateau:** ontwikkel het huidige gebied als Romeins landschapspark. Onderzoek hierbij of verbreding van functies haalbaar is (attractie, horeca), maar bewaak de huidige parkfunctie. De landschappelijke structuur van het park kan mogelijk

beter, maar gelet op de ligging en betekenis voor de buurt, is het belangrijk om de parkfunctie in ieder geval in stand te houden. Recreatiegebieden staan onder druk door bevolkingsgroei en niet iedereen heeft een grote tuin om in te recreëren, dus dit gebied moet groen en open blijven.

Het geheel is meer dan de som der delen: ontwikkel een ensemble van verschillende Romeinse elementen die voor de verschillende gebruikers van belang zijn: spelelementen met een Romeinse grondslag, verhoging op het uitzichtpunt over het water en polderlandschap verwijzend naar de strategische ligging.

- **Participatie:** ontwikkel het concept in samenspraak met de gebruikers; buurtbewoners, archeologen, scholen et cetera. De mensen die het park op dagelijkse basis gebruiken moeten hun favoriete plek blijven herkennen en zich er prettig voelen. Een participatietraject waarin gebruikers kunnen meedenken over de toekomst helpt niet alleen voor het creëren van eigenaarschap, maar indirect komen ze ook al in aanraking met het Romeinse verleden.
- **Afgraven waar mogelijk:** onderzoek welke mogelijkheden er zijn om een heel klein gedeelte van het Kops Plateau af te graven, waarbij de lagen in de tijd zichtbaar worden en hoogstwaarschijnlijk Romeinse resten gevonden worden. Als er goedkeuring wordt gegeven is dat een uitgelezen kans om het publiek te betrekken bij de opgraving en/of verdere studie naar de vondsten.
- **Financiering door lokale partijen:** onderzoek welke mogelijkheden er zijn om delen van de ontwikkeling van het park te laten financieren door lokale partijen, waardoor eigenaarschap gecreëerd wordt en

dekking kan worden gezocht voor uitwerking van het concept. Lobby door het programmateam, een ambassadeur en/of bestuurders is hiervoor belangrijk.

- **Romeins aquaduct:** breng ook het voormalige Romeinse aquaduct in Berg & Dal tot leven en koppel deze ontwikkeling aan het Kops Plateau, ook als dat niet kan op de originele locatie van het aquaduct. Waterleiding en constructie is een belangrijk thema voor de Romeinen én voor onze huidige samenleving. Klimaatverandering geeft meer dan ooit reden om innovatief met ons water om te gaan. Speelelementen met water voor jonge kinderen zijn een goede mogelijkheid om hen van jongs af aan met watermanagement in contact te laten komen en het aquaduct is de perfecte aanleiding hiervoor. Niet alleen is het van hoge educatieve waarde en stimuleert het fantasie, spel en constructiekennis, maar ook met het oog op hittestress en de noodzaak voor koele speelplekken in de nabije toekomst.

4.3.6 Stationsgebied als toegangspoort

Het stationsgebied van Nijmegen wordt de komende jaren herontwikkeld. Hoewel het gebied zelf geen directe link met het Romeins verleden heeft, is het stationsgebied wel de plek waar bezoekers van buiten de regio als eerste in aanraking kunnen komen met de Romeinen. Op dit moment refereert er echter nog niets aan het rijke verleden van de stad. Een entreepoort met duidelijke informatievoorziening over de Romeinen en de trots op de status van Unesco Werelderfgoed in de regio, met inspirerende kunst dat meteen in het oog springt kan het een logisch begin worden van de thematische looproute richting het Valkhofkwartier of Kops Plateau.

Wie is de gebruiker?

Bezoekers. Doel/kenmerk: entreepoort, informatievoorziening, inspiratie, gidsfunctie.

Adviezen voor toekomstige ontwikkeling:

- Creëer een aantrekkelijke entreepoort naar de Romeinse regio;
- Zorg voor goede informatievoorziening;
- De route naar het Valkhofkwartier moet duidelijk en thematisch terugkomen in het straatbeeld, met authentieke belevingselementen;
- Betrek ondernemers op de route door ook in bijvoorbeeld etalages of voorwerpen het Romeinse verleden terug te laten komen.

Tot slot

In deze clusters kunnen ook gebieden of terreinen liggen die deels of geheel niet in eigendom zijn bij de gemeente. Bij ontwikkelingen zal met de terreineigenaren in gesprek moeten worden gegaan.

5 Neder-Germaanse Limes in de etalage

5.1 Doel

In de tweede pilaar draait het om de UNESCO Werelderfgoed-locaties. Omdat de Werelderfgoederen in Nijmegen al in Pilaar 1 zijn behandeld, gaat het hier om de clusters Arnhem, Berg en Dal, Elst en Zevenaar-Herwen. De locaties met UNESCO-status worden tot volwaardige erfgoedbestemmingen met educatie en entertainment ontwikkeld, waarbij behoud en beheer goed georganiseerd is en ontwikkelingen op elkaar zijn afgestemd. Elke locatie behoudt het eigen unieke karakter (bijvoorbeeld heiligdom of militaire macht) maar kent ook een duidelijke link met de rest van het Romeinse verleden in de regio.

5.2 Toelichting

De UNESCO Werelderfgoed status is een internationaal teken van waardering voor een toegewezen monument. De unieke waarde van een dergelijk monument gaat over grenzen heen en is voor huidige en toekomstige generaties van algemeen gemeenschappelijk belang. In Nederland zijn 13 monumenten dusdanig van belang dat zij het UNESCO Werelderfgoed-predicaat hebben gekregen. De Neder-Germaanse Limes is één van de 13 Nederlandse Werelderfgoed locaties en samen met een deel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie het enige Werelderfgoed in Zuidoost Nederland. Kortom: iets waar we trots op kunnen zijn.

5.3 Verplichtingen

De Werelderfgoed status brengt ook de verplichting mee om goed voor het erfgoed te zorgen. Nederland is verplicht om het Werelderfgoed in

stand te houden en moet elke zes jaar aan UNESCO rapporteren over de staat van onderhoud van het erfgoed en wat het land heeft gedaan om de waarde van het erfgoed te behouden. Een monument dat slecht onderhouden is en waar geen verbetering optreedt kan worden geschrapt van de Werelderfgoedlijst. Ook heeft een lidstaat de verplichting om het erfgoed te delen met de eigen inwoners, in de best passende (en niet-schadelijke) vorm. Jaarlijks rapporteren de individuele sites aan de NLS en elke zes jaar rapporteert de NLS aan UNESCO. Hierbij mogen de 'Outstanding Universal Value', waarop het predicaat is toegekend, niet aangetast zijn.

5.4 Beheer en organisatie UNESCO

De vijf Gelderse gemeenten met Werelderfgoed hebben per 'site' een managementplan opgesteld waarin gekozen is voor dezelfde opzet.

De taakverdeling tussen provincie, gemeenten en rijk is als volgt:

- Gemeente: verantwoordelijk voor behoud en bescherming (wettelijke taak) en eerste aanspreekpunt.

Provincie: coördineert en faciliteert de organisatie rondom het Werelderfgoed, RO, cultuur, beleefbaarheid en publieksbereik in het provinciaal Limes Cluster overleg.
- Rijk: behoud en bescherming archeologische rijksmonumenten (kernzones van de Limes), RCE moet bindend advies uitbrengen (Omgevingswet) over ontwikkelingen in die zones.
- Nederlandse Limes Samenwerking: sitemanager namens de drie provincies (Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland) en zorgt voor Limes-

brede kennisdeling, monitoring en aanjagen van behoud en ontwikkeling. Verzorgt ook de 6-jaarlijkse rapportage aan UNESCO en is aanspreekpunt op nationaal niveau en zorgt voor nationale en transnationale afstemming. Regelt de landelijke Limes-communicatiestrategie (publiekswaite, PR-materiaal), en landelijke educatiestrategie (Limes in curriculum, lesmateriaal), draagt zorg voor kwaliteit van het publieksbereik (Interpretatiekader, Kwaliteitsteam) en doet aan capacity- en community-building (studiedagen, jaarlijkse landelijke Limesdag).

De rol van 'site manager' voor het Nederlandse deel van de Neder-Germaanse Limes is ondergebracht in de Nederlandse Limes Samenwerking namens de drie provincies (Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland). Als adviserende leden zijn ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en drie gemeenten - waaronder Nijmegen - lid van de Stuurgroep NLS.

Alle individuele UNESCO-locaties hebben een Individueel Management Plan opgesteld, naar eenzelfde format. In deze plannen staan afspraken over ontwikkelingen en over het beheer van de locatie. De Nederlandse Limes Samenwerking voert jaarlijkse gesprekken met de betrokken gemeenten om te controleren of de voorgenomen ontwikkelingen hebben plaatsgevonden en of het beheer goed wordt uitgevoerd. In de praktijk gebeurt afstemming echter nog niet voldoende. Het programmteam is aan zet om ervoor te zorgen dat deze gesprekken ook daadwerkelijk jaarlijks plaatsvinden en voert de regie over de ontwikkelingen op locatie. Het programmteam rapporteert vervolgens aan de provincie als clusterhouder.

5.5 Kwaliteitsbewaking bij ontwikkeling

De kwaliteit van ontwikkelingen op UNESCO-locaties wordt als eerste door de siteholders gecontroleerd en ligt vast in beleid. Het Sitebureau van de Nederlandse Limes Samenwerking kan op basis van afspraken uit de Individuele Management Plannen het kwaliteitsteam inzetten om te adviseren en inspireren bij initiatieven of het aanjagen daarvan. Het bewaken van de kwaliteit hangt samen met het bevorderen van de samenhang met de andere twee provincies. We streven gezamenlijk naar aanvullend aanbod rondom de Limes en de Romeinen en niet naar concurrerend aanbod. De NLS is hierbij een belangrijke partij. Periodieke overlegmomenten tussen het programmteam en de NLS kunnen ervoor zorgen dat ontwikkelingen op de radar blijven en dat beoordelingen van initiatieven niet verzanden in een stroperig proces.

5.6 Ontwikkellocaties

Zoals eerder beschreven wordt geadviseerd om het UNESCO Werelderfgoed in te bedden in bredere gebiedsontwikkeling waar mogelijk en in deze gebieden verschillende functies te clusteren. Voor deze clusters houden we de kenmerken van icoongebieden aan: gebieden met een 'landmark', in een aantrekkelijk landschap (vaak met bos, water én open landschap), een concentratie van recreatieve voorzieningen en wandel- en fietspaden, één of meerdere beeldbepalende voorzieningen en beleefbaar (toegankelijk) erfgoed. Deze combinatie en concentratie zorgen voor een hoge recreatieve gebruiks- belevings- en attractiewaarde. Het zijn gebieden met een sterke aantrekkingskracht en profiteren van een bekende (merk)naam. De UNESCO-aanwijzing is een uitstekend haakje om het gebied rondom het erfgoed breder te ontwikkelen, waarbij we rekening houden met de aspecten uit de 4 overkoepelende treden: fysieke ontwikkelingen, aanbodontwikkeling, participatie en publieksbereik.

De UNESCO-locaties buiten Nijmegen zijn:

- Castellum Meinerswijk, gemeente Arnhem
- Akker bij de De Bijland, gemeente Zevenaar
- Gallo-Romeinse tempel, gemeente Elst
- De Holdeurn, gemeente Berg en Dal
- Aquaduct tracé, gemeente Berg en Dal en gemeente Nijmegen

5.6.1 Cluster Arnhem

Arnhem is qua landoppervlak en inwonersaantal (CBS, 2023) de twaalfde stad van Nederland met een toeristische infrastructuur die bij een grootstedelijk gebied hoort. In Arnhem krijgt het Romeins Verleden hier en daar een gezicht, bijvoorbeeld in het Nederlands Openlucht Museum. Dat maakt Arnhem een goede uitvalsbasis voor het ontdekken van de noordoostkant van de regio (Zevenaar, Duiven, Carvium en toekomstig Herwen-Hemeling), de grensweg langs de Rijn (de Limes als verdedigingszone en handelscorridor) en in het zuiden richting Nijmegen (bijvoorbeeld Elst).

De Romeinen zagen in Arnhem een plek van groot strategisch belang. Ze bouwden een fort langs de Rijn bij Meinerswijk. De contouren van het fort zijn teruggebracht middels korven gevuld met twee soorten beton/gesteende om verwoesting door de Bataven te insinueren. Er staan twee informatiepanelen, maar verder zijn er geen belevingselementen.

Hoewel dit de plek is waar de Romeinen 'hun tanden lieten zien' is er op moment eigenlijk juist helemaal niet veel te doen. Zowel in het Individueel Managementplan (nr. 12 Arnhem Meinerswijk, 2022-2023) als het rapport 'Beleefbaar maken Romeins erfgoed' (2023) staat beschreven dat de beleefbaarheid pover is. De meeste forten langs de Limes tussen

Herwen-De Bijland en Bunnik-Vechten zijn door de Rijn volledig verwoest, maar van Castellum Meinerswijk zijn resten gevonden waardoor het een belangrijke plek is voor het duiden van de militaire structuur.

Het castellum ligt in een uiterwaardengebied en heeft hoge natuurwaarden. Daarnaast ligt het dichtbij een woonkern, ook voor een ommetje vanuit de woonwijken is het gebied geschikt. De gemeente Arnhem onderzoekt de mogelijkheden tot reconstructie van het poortgebouw van Castellum Meinerswijk (op de inspiratiekaart op pagina 4 staan twee funderingen weergegeven in de vorm van een 'D'). Een eerste suggestie hiervoor is gedaan in het Werkboek Castellum Meinerswijk. Zo'n replica kan een enorme boost geven aan de beleefbaarheid van het gebied: naast dat er iets te zien is, zet het immense gebouw ook aan tot nadenken en fantaseren over hoeveel indruk zo'n groot gebouw moet hebben gemaakt. Het formaat geeft de impact weer die het plots verschijnen van duizenden soldaten moet hebben gehad op de lokale bevolking. Een dergelijke replica is een vorm van ontsnapping of onderdompeling. Een AR-toepassing kan de rest van het fort, dat vanwege beperkingen niet kan worden herbouwd, virtueel laten zien en tot leven brengen.

Naast het voormalige castellum ligt de Romeinse Tuin. De eigenaren van de tuin hebben bij de gemeente Arnhem aangegeven de vraag naar rondleidingen niet altijd aan te kunnen.

Naast het castellum heeft Arnhem ook het erfgoedcentrum Rozet, dat op dit moment onderdeel uitmaakt van de bibliotheek. Dit is nu een Archeo Hotspot met voornamelijk boeken, informatie en een uitgebreide tentoonstelling over het Arnhemse verleden met aandacht voor de Romeinse geschiedenis. Arnhem heeft, net als Nijmegen, de potentie om

als toegangspoort of startpunt voor het ontdekken van de rest van de regio te fungeren. Er is immers al een sterke toeristisch-recreatieve basis, er is aanbod voor verschillende doelgroepen en zowel met de auto als met het openbaar vervoer is Arnhem een natuurlijk knooppunt in de regio.

Wie is de beoogde gebruiker?

Inzichtzoeker (diepgaande interesse in UNESCO, vindplaatsen en geschiedenis), bewoners regio Arnhem, buurtbewoners Meinerswijk.

Keywords verhaalplek: Bataafse samenleving, verdronken forten en wachttorens.

Adviezen:

- Onderzoek naar ontwikkeling replica poortgebouw Castellum Meinerswijk;
- Onderzoek ondersteuning Romeinse tuin;
- Toevoegen (digitale) belevingselementen Meinerswijk;
- Romeinse herkenning stationsgebied;
- Archeo Hotspot verder ontwikkelen tot beleefcentrum;
- Toegangspoort/startpunt voor Meinerswijk, Duiven/Zevenaar en Elst;
- Thematische routeverbetering één Romeins rondje Zevenaar-Arnhem-Elst-Nijmegen, waarbij etappes gefietst kunnen worden en een autoroute ook mogelijk is.

5.6.2 Cluster Zevenaar/Liemers

De stad Zevenaar is de perfecte uitvalsbasis voor een dagbezoek aan Romeinse locaties in de Liemers, bijvoorbeeld recreatiegebied De Bijland, Duiven, Didam of Spijk. Op dit moment verwijst er in de openbare ruimte in Zevenaar nog weinig naar het Romeinse verleden hoewel er wel een

aanzet is gedaan door de gemeente Zevenaar. Zij zijn al enkele jaren samen met culturele instellingen en het publiek bezig om het Romeins Verleden een gezicht te geven. Dat is letterlijk gebeurd met de plaatsing van het kunstwerk 'de Romeinse Baadster' bij de Bijland en informatiepanelen bij het 'Drususpad', maar ook in het culturele centrum van Zevenaar zie je de Romeinen af en toe terug. Er is een Drusus-doeboek ontwikkeld en verschillende stripfiguren, een Romeinen-tafel in de bibliotheek en er wordt gewerkt aan een permanente Romeinse expositie in het Liemers Museum. Bij voormalig Castellum Loowaard (in Duiven) is een uitkijktoren ontwikkeld die uitstekend gecombineerd kan worden met een bezoek aan de Bijland en overige Romeinse vindplaatsen in de regio.

Op de specifieke vindplaatsen is echter (nog) weinig te zien. Eén van de UNESCO-locaties van de Neder-Germaanse Limes is op dit moment een akker dat in bezit is van een agrariër. Hier refereert niets aan het rijke verleden. Dit soort locaties moeten met creativiteit (waaronder digitale technieken) ontsloten worden (zie kader 'Inspiratie' op pagina 24). Op dit moment is het fietspad bij de Bijland vernoemd naar Drusus: het Drususpad. Het pad is op Google Maps echter nog niet te vinden. Ook zijn er diverse informatiepanelen geplaatst, maar van een echte attractie is nog geen sprake. De verschillende elementen in de regio geven wel aanleiding om het gebied als één cluster (bestemming) te ontwikkelen, vanaf stad Zevenaar tot aan de Rijn.

Carvium - De Bijland

Het water van de Bijland, waar de Baadster haar bad neemt, is op het oog een fraaie, maar doorsnee Nederlandse recreatieplas. Toch is hier iets bijzonders aan de hand. Deze locatie ligt in de bufferzone van het UNESCO Werelderfgoed. Hoogstwaarschijnlijk lag hier ooit het Romeinse castellum

Carvium, waarvan de resten nog verborgen liggen in de bodem van de recreatieplas. Hoe zou het castellum eruit hebben gezien? Wat ligt er nog in de bodem? En met het castellum en de heiligdommen verderop, hoeveel Romeinen moeten hier rondgelopen hebben? En ook deze plek is strategisch gekozen aan de noordgrens, vlakbij de dam, die Drusus ooit aanlegde om de Rijn beter bevaarbaar te maken. Ter markering is in Herwen een replica van de gevonden grafsteen van Marcus Mallius geplaatst. Het origineel stond in het Valkhof Museum (bron: Romeinen.nu), en tijdens de verbouwing van het Valkhof Museum is het verplaatst naar het Liemers Museum in Zevenaar. In Castellum Hoge Woerd staat een replica en in De Bastei staat de replica die normaal gesproken in het Liemers Museum staat.

Door de mystiek rondom de Bijland en de toeristisch-recreatieve bestemming van de plas liggen hier veel kansen om het verhaal van de Romeinen nog meer beleefbaar en zichtbaar te maken voor een brede doelgroep. Dat zou ook de verbreding van het recreatieseizoen voor het gebruik van de plas kunnen bevorderen.

Herwen-Hemeling

Vlakbij het dorp Herwen ligt de archeologische vindplaats van het Romeinse heiligdom Herwen-Hemeling. Het betreft (nog) geen UNESCO Werelderfgoed, omdat het complex pas in 2022 (ná het UNESCO-nominatietraject) is ontdekt en omdat de vondsten niet meer *in situ* aanwezig zijn. Het tempelcomplex is een unieke vondst voor het noordwesten van het Romeinse Rijk. Er zijn op deze plaats vele altaren gevonden met godenwijdingen en leesbare verwijzingen naar keizers. Hoewel het officieel geen Limes-locatie is en de archeologische resten van de Romeinse tijd en het tempelcomplex weggehaald zijn, heeft het een duidelijke link met Carvium bij de Bijland.

Ontwikkeling functies

Gelet op het karakter van het landschap (deels agrarisch, deels recreatief), Natura 2000-verplichtingen (rivier en uiterwaarden) en een gedeelte Gelders Natuurnetwerk, ligt grootschalige verstedelijking hier niet voor de hand. Aandachtspunt in landelijk gebied zijn de beperkingen vanuit natuurregeling (waaronder Wet Natuurbescherming, Natura 2000 en de provinciale Natuurnetwerk Nederland-plannen). Tegelijkertijd is de locatie niet gemakkelijk te bereiken, dus moet er wel zodanig een attractieve bestemming (verdeeld over meerdere locaties) met randprogrammering worden ontwikkeld dat het de moeite waard is voor bezoekers van buiten de regio om er een lang stuk voor te rijden. Een ensemble van themaroutes ter plaatse, belevingselementen in de openlucht en digitale ontsluiting maakt het gebied interessant voor een gevarieerd publiek. Ook voor verblijfgasten uit de omgeving van De Bijland of voorbijgangers die het Rondje Romeinen fietsen of wandelen. Naast het Romeinse verhaal is er ook een relatie met andere tijdslagen zoals de Tachtigjarige Oorlog en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, waarbij beheersing van het water een centrale rol speelt.

Indien ruimtelijk, aardkundig, cultuurhistorisch én financieel mogelijk, biedt de vindplaats van Herwen-Hemeling aanknopingspunten voor het bouwen van replica's van tempels en altaren om de grootsheid van het complex weer te geven en die uitnodigen om op ontdekkingsstocht te gaan. Niet alleen kijken, maar ook betreden, voelen, lezen, je smartphone pakken, punten verzamelen et cetera. De eerste stap naar gebiedsontwikkeling is al gezet met het benoemen van het Drususpad en het plaatsen van informatiepanelen en de Baadster bij de Bijland, maar de vondsten geven aanleiding tot het ontwikkelen van een echte beleving. Daar is meer voor nodig. Er moet iets te doen zijn, denk aan het viertal

belevingselementen educatie, entertainment, ontsnapping en esthetiek. Soms kan dat al op kleine schaal: het ontwikkelen van een natuurspeeltuin met waterpompen om kinderen spelenderwijs watermanagement te laten ontdekken. En dat het graven met een schepje en een emmer op het strand eigenlijk in het klein al is wat de Romeinen in het groot deden.

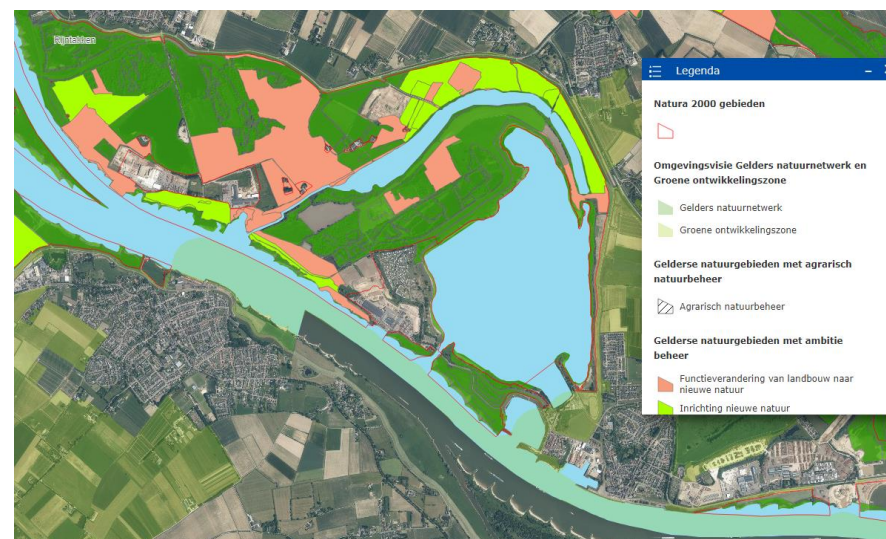
Voor een deel kan die *experience* ook digitaal zijn, mits goed uitgewerkt. Zoals eerder beschreven kunnen er tegenwoordig prachtige bewegende beelden gemaakt worden van cultureel erfgoed waardoor het ontsloten wordt voor een grote groep mensen. Maar het is vooral van belang, zeker gezien de ligging, om meer beleving te creëren dan alleen ‘passief’ aanbod zoals buitenkunst en informatievoorziening.

Daarnaast liggen er kansen voor publieksparticipatie omdat er, net als op veel andere plaatsen, nog heel veel onderzoek moet plaatsvinden naar alle vondsten die zijn gedaan en nu nog opgeslagen worden. Alleen al bij Herwen-Hemeling zijn dit er 80.000 in totaal, variërend van scherf tot votiefsteen.

Wie is de (beoogde) bezoeker?

Inzichtzoekers (diepgaande interesse in UNESCO, vindplaatsen en geschiedenis), dag- en verblijfsrecreanten in de buurt (vermoedelijk de doelgroepen Plezierzoeker, Verbindingszoeker, Harmoniezoeker), fietsers en wandelaars (allerlei doelgroepen), regionale inwoners, de Duitse bezoeker. Afhankelijk van de mate van ontwikkeling ook interessant voor internationaal toerisme.

Keywords verhaalplek: “Denkers en doeners”, watermanagement door de eeuwen heen, (werk)soldaten, grens Romeinen-Germanen, heilige plaats.

Figuur 3: De Bijland met Natura 2000 contouren en Gelders Natuurnetwerk

Adviezen

- **Station Zevenaar ontwikkelen als buitenpoort:**
 - Vergroot het aanbod (elektrische) deelfietsen bij het station en op grotere parkeerplaatsen;
 - Romeinse duiding in het straatbeeld (materiaal, vondsten, buitenkunst);
 - Gidsfunctie stationsgebied met herkenbare symbolen/logo's (UNESCO, Limes, beeldmerk romeinen).
- **Vindplaatsen zichtbaar maken met AR/VR** (zie ook hoofdstuk 2).

- **Fysieke routeontwikkeling Rondje Romeinen:** etappe Zevenaar-Bijland. Er ontbreekt een aantrekkelijk fietsrondje langs de Romeinse plekken vanuit het centrum van Zevenaar. In het rapport 'Belevingsgebieden De Groene Metropool' (2022) wordt aangestipt dat dit gebied potentie heeft voor een lokaal thematisch fietsrondje. Dit kan worden 'aangetakt' als etappe van het Rondje Romeinen bijvoorbeeld via de Oude Waal, Herwen, De Bijland, Fort Pannerden, de pontjes over de Waal en terug en zo weer richting Zevenaar. Of een extra lus aan het LAW Limespad toevoegen, bijvoorbeeld Arnhem-Huissen-Duiven-Zevenaar-Millingen-Nijmegen. Op beide voorgestelde routes moeten landschappelijke elementen en toeristisch recreatieve elementen aangelegd worden in het fysieke landschap die het verhaal ondersteunen. Wandelnet is op moment van schrijven bezig met het toevoegen van belevingselementen van de LAW. Het Fietsplatform is bezig om het langeafstandsfietspad te herzien.
- **Conceptontwikkeling attractie Herwen-Hemeling:** de komende jaren zijn onderzoekers nog druk bezig met het duiden van de enorme vondst bij Herwen. Maar de vondst biedt een uitgelezen kans om een compleet ensemble aan belevingselementen toe te voegen aan de locatie zodat een aantrekkelijke bestemming wordt gemaakt. Laat hiervoor een concept ontwikkelen, zoals eerder in dit document is geadviseerd voor het Kops Plateau (zie paragraaf 4.3.4).
- **Citizen science / publieksparticipatie vondsten:** de inwoners van Zevenaar voelen zich betrokken bij de vondsten in Herwen. Hier liggen veel kansen om het publiek mee te nemen in het co-creëren

van concepten, deelname aan nieuwe opgravingen of helpen met publieksparticipatie in wetenschappelijk onderzoek.

- **Thema- en arrangementontwikkeling ondernemers aanjagen:** het Romeinse verhaal komt pas echt tot leven als ook lokale ondernemers de verhalen gebruiken in hun aanbod. Arrangementontwikkeling stimuleert langer toeristisch verblijf in de regio en helpt ondernemers onderling naar elkaar te verwijzen. Vooral voor plezierzoekers zijn arrangementen aantrekkelijk. Het lopende project van het Liemers Museum, Streekmuseum Tiel en Tempel | Kerk Museum Elst is een goed voorbeeld van een thematische samenwerking over Romeinse religie en rituelen. Naast musea is het vooral belangrijk om andere ondernemers in de vrijetijdseconomie (en eventueel retail) te bewegen om gezamenlijk het Romeinse verhaal te vertellen aan bezoekers en bewoners.

5.6.3 Cluster Elst

De Grote Kerk in Elst is een echte eyecatcher en nu vooral te herkennen als gotische kerk. Vanaf de buitenkant is op het eerste oog niets Romeins te ontdekken. Maar onder de kerk liggen de resten van meerdere Gallo-Romeinse tempels. Opgravingen tonen aan dat deze plek, waar nu een kerk staat, waarschijnlijk al eeuwenlang een belangrijke religieuze plaats is geweest.

In de kerk is het Tempel | Kerk Museum gevestigd. Vrijwilligers werken hard om van de plek een attractief museum te maken en dat lukt hen goed. De kerk is nu al een bezoek waard is, maar de locatie heeft de potentie om uit te groeien naar een volwaardige bestemming. Tijdens de rondleidingen kun je bijvoorbeeld nu al de kelder in, waarbij je de resten bijna kunt aanraken. Het presenteren van het Romeinse verhaal valt of staat wel bij de gids. Als je het verhaal van de gids niet goed kunt volgen,

is het erg lastig om de verschillende steensoorten van elkaar te onderscheiden. Het huidige aanbod is voor inzichtzoekers voldoende, maar voor de andere doelgroepen zijn andere manieren van presenteren nodig. Voor plezierzoekers is het lezen van een bordje en vitrines niet uitdagend genoeg. Voor de avontuurzoeker, net als de inzichtzoeker een echte cultuurliefhebber, is de kelder weliswaar interessant, maar de manier van presenteren van de bovengrondse collectie niet aansprekend genoeg. Speciale projecties zouden het verhaal bijvoorbeeld kunnen ondersteunen en interactieve elementen (goede voorbeelden: De Bastei, Liemers Museum, Dom Under en de oorlogssimulatie in het Openluchtmuseum).

De vondsten zelf zijn bijzonder, maar statisch in de kerk gepresenteerd. Voor doelgroepen die specifiek in dit onderwerp geïnteresseerd zijn is dat misschien voldoende; voor avontuurzoekers en plezierzoekers is dit niet enerverend genoeg. Er moet een interactief verrassend element inzitten. Voor hen moet een tijdreis eigenlijk een soort ontdekkingsreis zijn. Uiteraard kun je van de kerk geen attractie maken, want de kerk is in gebruik door de kerkgemeente, maar door toepassing van lichtprojecties, AI, interactieve elementen, geluid, routing en bebording kan er een mooie totaalervaring geregisseerd worden. DomUnder in Utrecht is een goed voorbeeld van hoe je met licht en routing een echte *'experience'* kunt maken van ondergrondse resten. Van het Tempel|Kerk Museum Elst moet geen attractie gemaakt worden, maar verschillende elementen kunnen de ervaring van de geïnteresseerde bezoeker wel verbeteren.

Er zijn al plannen voor het ontwikkelen van een belevingsconcept in de kerk. Hierbij is steun van de kerk en de museumcommissie erg belangrijk.

Wie is de beoogde bezoeker?

De kerk heeft al veel potentie, maar is op dit moment vooral aantrekkelijk voor de inzichtzoeker. Na ontwikkeling kan het ook interessant worden voor inzichtzoekers, plezierzoekers, avontuurzoekers en verbindingzoekers.

Keywords verhaalplek: “Religie en tolerantie”, heiligdom door de eeuwen heen, herstelde samenwerking met Bataven, aanbidding en verbinding.

Adviezen:

- **Voeg belevingselementen toe** aan het Tempel|Kerk Museum. Blijf op de hoogte van de planvorming rondom vernieuwing van de kerk. Het programmateam heeft hier een aanjagende rol en kan ook als intermediair optreden indien de plannen niet passen binnen de wensen van de gemeente en/of andere partijen.
- **Aanjagen Romeins thema en arrangementontwikkeling bij ondernemers:** er ligt een taak voor het programmateam (ondersteund door de gemeente Overbetuwe) om ondernemers te stimuleren om Romeins aanbod te creëren en samen te werken met het Tempel|Kerk Museum.
- **Landmark Elst ontwikkelen:** een groot kunstwerk zoals het Masker en de Baadster maakt de locatie herkenbaar als Romeinse plaats. In Elst zou het gevonden soldatendiploma een mooie basis zijn voor een groot kunstwerk in de openbare ruimte.
- **Fysieke routeontwikkeling Rondje Romeinen etappe Nijmegen-Elst, Elst-Arnhem en langs de Linge:** fysieke Romeinse elementen, thematische route, goed ontsloten en bewegwijzerd volgens het Rondje Romeinen.

5.6.4 Cluster Berg en Dal

In de gemeente Berg en Dal liggen twee locaties van de Neder-Germaanse Limes: de Holdeurn (Romeinse potten- en pannenfabriek) en het Romeinse aquaduct. Ook een gedeelte van het Kops Plateau (zie paragraaf 4.3.5) ligt binnen de gemeentegrens van Berg en Dal. Naast de UNESCO-locaties ligt ook het Museumpark Oriëntalis in de gemeente Berg en Dal (Heilig Landstichting). Hier loopt het aquaduct doorheen en er is een replica van een Romeinse stadstraat te zien. In Heumensoord zijn sporen van een Romeinse wachttoren gevonden.

Romeins Aquaduct

Rond ongeveer 100 jaar na Christus was er een compleet legioen gestationeerd in Nijmegen, met zo'n 6.000 Romeinse soldaten. Om hen van water te voorzien werd een waterleiding aangelegd vanuit bronnen in Berg en Dal. Deze leiding was van hout en aardewerk gemaakt en is grotendeels verdwenen. Wel is op sommige plekken in het landschap nog zichtbaar dat er ooit geulen zijn gemaakt voor deze waterleiding. Op enkele plekken is in de bodem het spoor te volgen. Op sommige plekken moeten vernuftige technische systemen hebben bijgedragen aan de stroming van het water. Langs het traject van het aquaduct is een wandelroute ontwikkeld met informatiebordjes, voor een selecte doelgroep interessant. Een deel van het aquaduct loopt ook door Museumpark Oriëntalis heen.

Holdeurn

De Holdeurn is toegankelijk voor publiek, maar niet beleefbaar op enkele informatiepunten na. Hier liggen kansen voor ontwikkelingen in lijn met het te ontwikkelen concept op het Kops Plateau. Omdat het Kops Plateau ook gedeeltelijk in de gemeente Berg en Dal ligt, is het logisch om de ontwikkeling van dit gebied door te trekken naar de Holdeurn. Ook qua doelgroepen (inzichtzoeker en avontuurzoeker) sluiten deze twee locaties

op elkaar aan. De pannen- en pottenfabriek is gedeeltelijk opgegraven en een lokale wijnboer maakt volgens Romeins recept 'mulsum', een soort zoete aperitiefwijn.

Door erfgoed centraal te stellen bij ontwikkeling van toeristisch-recreatief aanbod liggen er kansen om van Berg en Dal ook een Romeins cluster te maken. Hierbij is het van belang dat er intersectoraal gekeken wordt naar de kansen voor het gebied en moeten er besluiten worden genomen om het Romeinse verhaal verder vorm te geven in de fysieke ruimte. Samen met de wandelroutes, ontwikkeling van de UNESCO-locaties, Museumpark Oriëntalis en overig Romeins erfgoed kan er een aantrekkelijk cluster worden ontwikkeld voor met name inzichtzoekers en avontuurzoekers, en wellicht, na investering in aanbodontwikkeling ook voor plezierzoekers.

Wie is de beoogde bezoeker?

Berg en Dal werkt samen met o.a. Nijmegen en Wijchen aan verschillende wandelroutes, zoals 'Luxe achter de Limes'. De insteek voor Berg en Dal zou primair gericht zijn op haar bewoners, maar met de ontwikkelingen wordt ook voorzien in de vrijetijdsbehoeften van avontuurzoekers, plezierzoekers en inzichtzoekers. Er liggen met name rondom de uitvindingen op het civieltechnische vlak kansen om doe-projecten op te zetten voor nieuwsgierige kinderen. Het uitwerken van de gastronomische kant van de Romeinen kan interessant zijn voor de avontuurzoeker, die op zoek is naar unieke belevenissen. Een leefstijlanalyse van de specifieke locatie kan inzicht geven in de vrijetijdsbehoeften van de bewoners van de regio. Voor het Kops Plateau wordt aan zo'n analyse gewerkt.

Keywords verhaalplek: ambachten, civiele techniek, industrie, economische activiteit, hoogteverschillen in landschap.

Adviezen

- **Verbeter de zichtbaarheid van de aquaduct-route:** de start van de route is weinig zichtbaar. Het zou mooi zijn als er afwisseling in aanbod is, naast de verbeterde informatievoorziening. Dat kan bijvoorbeeld reconstructie van een onderdeel zijn op gronden in eigendom van de overheid, buitenkunst of andere verwijzingen, bijvoorbeeld in de grond verwerkt.
- **Aansluiting Kops Plateau:** zoek nadrukkelijk de samenwerking op rondom de ontwikkeling van het Kops Plateau (zie 4.3.5). Het aquaduct wordt al meegenomen in de ideeën voor een nieuw concept voor het Kops Plateau. Dit proces kan inspiratie zijn om ook de Holdeurn verder beleefbaar te maken, aansluitend bij de landschappelijke ingrepen en belevingselementen uit het concept voor het Kops Plateau.
- **Informatievoorziening verbeteren:** zoals eerder genoemd is de informatievoorziening rondom het aquaduct matig. Geïnteresseerde bezoekers en bewoners moeten goed zoeken naar de bordjes. Dat geldt voor meerdere locaties. Zorg dat de bebording wordt geborgd door een partij die de informatievoorziening ook up-to-date houdt en beheert. De gemeente kan overwegen om de informatievoorziening zelf te gaan beheren.
- **Aanjagen Romeins thema- en arrangementontwikkeling bij ondernemers:** naast de Romeinse erfgoedlocaties is het belangrijk dat de Romeinen ook terugkomen in ander vrijetijdsaanbod. De 'mulsum' van de Holdeurn is een goed voorbeeld van het betrekken van ondernemers en inwoners bij het ontwikkelen van toeristische producten en diensten.
- **Onderzoek mogelijkheden voor vernieuwing en/of uitbreiding onderdeel Romeinen Museumpark Oriëntalis:** het park is bedoeld als plek voor bezinning, maar heeft ook aantrekkingskracht op kinderen, zeker wanneer acteurs de Romeinse tijd laten herbeleven. In overleg met de stichting kan worden onderzocht of er mogelijkheden zijn om bijvoorbeeld vaker re-enactments in het park te laten plaatsvinden en om mee te liften op merkontwikkeling en de acties rondom publieksbereik die overkoepelend worden ingezet in de gehele regio.
- **Ontwikkeling wachttorens Heumensoord:** wachtposten in het Romeinse Rijk hadden een belangrijke communicatieve functie. Met vlaggen en fakkels konden ze berichten doorgeven. Deze wachttorens kwam uit de 3^e eeuw, toen de Romeinen zich al meer hadden teruggetrokken van de grens naar meer landinwaartse gebieden. Via wegen en een ketting van wachttorensen en andere instrumenten was de grens verbonden aan het achterland. Een architectenbureau heeft onlangs een impressie gemaakt voor een moderne reconstructie van deze wachttorens. Het daadwerkelijk ontwikkelen van deze wachttorens draagt bij aan het zichtbaar en beleefbaar maken van het Romeinse verleden, passend bij met name inzichtzoekers en avontuurzoekers, maar afhankelijk van de gekozen belevingselementen mogelijk ook voor plezierzoekers.

6 Regionale ontwikkeling

Romeins verleden

Naast de UNESCO Werelderfgoed locaties en de grote steden, zijn er nog veel meer Romeinse plaatsen in Gelderland. In dit hoofdstuk staan een aantal vindplaatsen met potentie voor het beleefbaar maken van het Romeinse verhaal. De locaties liggen zowel binnen als buiten de Groene Metropoolregio, want de Limes was dan wel een rijksgrens. Er vond voortdurend uitwisseling van goederen en gebruiken plaats.

6.1 Doel

Naast Nijmegen en de Werelderfgoed locaties liggen in de regio veel meer kansen om het Romeinse verleden een gezicht te geven. En ook buiten de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen liggen kansen voor Romeinse locaties. Het boekje 'Het Verhaal van de Romeinen in Gelderland op 10 plekken' is een goede basis voor het uitwerken van vindplaatsen en het ontwikkelen van clusters zodat meerdere vindplaatsen en bijzondere Romeinse locaties samen kunnen zorgen voor synergie. Het totale aanbod aan Romeins erfgoed is veelomvattend en komt op veel meer plaatsen voor dan op deze 10 plekken, maar het geeft een goede indruk van de thema's en (potentiële) clusters in de regio. Regio Tiel/Betuwe is een voorbeeld van dergelijk cluster met potentie voor recreatieve ontwikkeling. In de volgende paragrafen wordt een voorzet gegeven voor kansen op potentiële ontwikkellocaties, waar lokaal of regionaal invulling aan gegeven kan worden. Vanuit toeristisch-recreatief oogpunt hebben onderstaande clusters plaatsen nog weinig faciliteiten. Op sommige

vindplaatsen is er zelfs helemaal niets. En dat terwijl deze plekken letterlijk en figuurlijk verborgen schatten herbergen.

6.2 Ontwikkellocaties

6.2.1 Dreumel

In Dreumel staat veel te gebeuren op het gebied van publieksparticipatie en citizen science. Er zijn in het (recente) verleden zo'n 20 scheepswrakken opgegraven, waaronder een paar Romeinse schepen. Er liggen nog talloze resten en vondsten in grote zakken in loodsen in het gebied. Via een Archeo Hotspot is er recent met veel mensen een puntgave boomkano uitgewerkt. Het verleden leeft in de samenleving en tegelijkertijd vragen de vondsten om nader onderzoek; een unieke kans om citizen science projecten op te zetten.

Adviezen:

- Training ondernemers verhaallijn Romeinen en netwerkbijeenkomsten voor thematische arrangementontwikkeling
- Participatieprojecten opzetten en/of citizen science inzetten voor determinatie en onderzoek opgeslagen vondsten (*lopend traject stichting in samenwerking met Rijk, provincie en gemeente*)

Wie is de beoogde gebruiker?

Lokale/regionale inwoner, inzichtzoekers, vrijwilligers en academici.

Keywords verhaalplek Dreumel: "Waar Maas en Waal elkaar vinden", recente opgravingen, werk in uitvoering, scheepvaart, boomstamkano.

6.2.2 Betuwe/Tiel

In de regio rondom Tiel gaat de komende jaren veel gebeuren. Zo gaat het Flipje Streekmuseum de komende jaren minder over Flipje, het bekende

frambozenmannetje van de jam, en meer over de Romeinen. Samen met de ontwikkelingen in Dreumel en op andere plekken waar opgravingen plaats gaan vinden, kan de Betuwe zich ontwikkelen tot een (Bataafs-) Romeinse bestemming.

Wie is de beoogde gebruiker?

Lokale, regionale inwoners, inzichtzoekers en op termijn mogelijk plezierzoekers.

Keywords verhaalplek: “Eiland der Bataven”, invloed van Romeinse leven op de Bataven, ruimte voor inheemse tradities.

Adviezen:

- Kennisdeling Romeins verleden en uitgangspunten Masterplan delen met partijen die bezig zijn met regionale toeristische ontwikkeling in de GMR Arnhem-Nijmegen;
- Samenwerking andere musea versterken met oog op Romeinse presentatie in het Streekmuseum in Tiel.

6.2.3 Wijchen

De ‘Romeinse’ locaties in Wijchen zijn weliswaar bereikbaar, maar niet beleefbaar. Er is niets meer van het oude ‘Wassenaar van de Romeinen’ te zien. Op de locaties waar Romeinse bouwwerken gestaan moeten hebben, staan nieuwe bouwwerken waardoor het terugbrengen met replica’s helaas niet mogelijk is. Waar mogelijk staan er informatieborden die verwijzen naar het verleden, maar zoals we eerder schreven: er moet ook iets te doen zijn, te zien zijn en de bezoeker moet worden geholpen met verbeelding. In Wijchen zou de toepassing van augmented reality via smartphones en een iconisch kunstwerk zoals de Baadster en het Masker van Nijmegen heel goed passen. De uitstraling moet hier passen bij het vroegere gebruik: een luxe villalandschap voor de geslaagde Romein. Er

ligt hier ook een belangrijke rol voor ondernemers in het gebied omdat het weldadige leven van de rijke Romein goed te vertalen is naar streekproducten, delicatessen en luxeproducten.

Wie is de beoogde bezoeker? Inwoners van de regio, bezoekers die al verblijven in de regio, herhaalbezoekers. Gezien het luxueuze karakter heeft de locatie ook de potentie voor horeca in het hogere segment interessant voor de Stijlzoeker.

Keywords verhaalplek: “Het Rijke Romeinse verleden”, luxe, welgestelde Romeinen, villa-landschap, Wassenaar van Romeins Gelderland.

Adviezen:

- Augmented reality inzetten voor ontdekken van verdwenen villa’s;
- Lokale ondernemers betrekken bij ‘Romeinse Villalandschap’ (gastronomie).

6.2.4 Omgeving Druten

In de omgeving van Druten zijn ook veel Romeinse resten gevonden. In Deest, vlakbij Druten, heeft bijvoorbeeld een Romeinse nederzetting gelegen en zijn veel resten gevonden: een bronzen varkentje, dobbelsteen van been, munten, scherven en militair materiaal. Op dit moment is er op deze locatie een bed & breakfast en groepsaccommodatie gevestigd.

Bij Druten zijn ook de resten van een Romeinse boot gevonden in een oude aftakking van de Waal en was ooit gevuld met dakpannen (van de Holdeurn) en ander bouw materiaal. Dat materiaal werd waarschijnlijk gebruikt voor een Romeinse villa in het gebied dat tegenwoordig de Klepperheide genoemd wordt. Wat betreft Romeinse rijkdom deelt dit gebied een thema met Wijchen.

Adviezen:

- Aansluiting met Wijchen en Beuningen behouden rondom thema “Luxe achter de Limes”;
- Via reconstructies en buitenkunst Romeins erfgoed terugbrengen in het straatbeeld. Het bronzen varkentje kan bijvoorbeeld als icoon van de omgeving ontwikkeld worden, zoals het Masker van Nijmegen;
- Toeristische routes ontwikkelen (bijvoorbeeld in samenwerking met meerdere gemeenten een creatief bureau inschakelen) waarbij verder wordt gekeken dan alleen informatievoorziening op de route.

6.2.5 *Het leven boven de Limes*

Hoewel de Limes de grens is tussen het Romeinse Rijk en de noordelijke regio, was er veel uitwisseling in het grensgebied. Het gebied rondom de Limes was een levendige plek, waar veel gebeurde. In het noorden woonden de Bataven en de Friezen. Er zijn daarom ook boven de grens Romeinse resten teruggevonden die duiden op handel en uitwisseling van culturele gebruiken tussen de verschillende volkeren. Vondsten bij Ede duiden op nijverheid, ambachten en handel met Romeinse invloeden en vondsten bij Ermelo duiden op een legerkamp op ongeveer twee ‘dagmarsen’ afstand vanaf de grens. Vermoedelijk is het Romeinse marskamp in het jaar 170 aangelegd en het is tot nu toe het enige Romeinse marskamp dat in Nederland gevonden is (hoewel er inmiddels aanwijzingen zijn voor meerdere marskampen). Hier hebben zo’n 4.000 mensen gewerkt aan het aanleggen van het kamp, waarna het kamp zo’n 6.000-8.000 soldaten kon huisvesten (Romeinen.nl). De contouren van het kamp zijn nog steeds in het landschap te zien en er zijn informatieborden geplaatst die het verhaal vertellen. In Ermelo is een route ontwikkeld met informatie over de Romeinse geschiedenis, landschap, natuur en andere cultuurhistorische elementen. Romeinse belevingselementen zijn o.a. een trappaal met een stem die de

geschiedenis vertelt, een plaquette van het marskamp en een standbeeld van een Romeinse soldaat (bron: Romeinen.nl)

Keywords verhaalplek Ermelo: “Expeditie buiten het Rijk”, kwartiermakers, organisatieslagkracht.

6.2.6 *Groen-blaauwe dooradering gebruiken*

De Groene Metropoolregio ziet vanwege de toenemende druk op de ruimte voor woningbouw en infrastructuur kansen om gebiedsontwikkelingen samen te laten gaan met toeristisch-recreatieve ontwikkelingen. Recreatie wordt gezien als toegevoegde waarde in het gebied, maar dit moet goed ingebed worden in beleid en bestuurlijke keuzes, want anders is recreatie het eerste dat afvalt in ontwikkelplannen. De rivier de Linge is een blauwe ader door het gebied van Betuwe tot waar de Rijn het land binnen komt en daarmee een natuurlijke verbinding die beter ingezet kan worden als toeristisch-recreatieve route.

7 De Romeinen als studieobject

De Romeinen zelf mogen misschien al eeuwenoud zijn, het verhaal van de Romeinen leeft als nooit tevoren en is continu in ontwikkeling (Verhaallijn Romeinen, visie 2022-2025). Er is veel kennis van dit onderwerp in de Groene Metropoolregio aanwezig maar hoe zorgen we ervoor dat het gebundeld en gecontroleerd wordt, nieuwe kennis wordt toegevoegd en kennis verrijkt kan worden en gedeeld op verschillende niveaus?

7.1 Kenniscluster Romeins Verleden

Nijmegen ontwikkelen als hoofdstad van het Romeins verleden (zie hoofdstuk 4) is een logische keuze met oog op voor Nederlandse begrippen uniek erfgoed. Een kenniscluster kan hier een significante bijdrage aan leveren. Wetenschappers en studenten van de Radboud Universiteit weten bijzonder veel over het onderwerp en het Valkhof Museum, Museum Kam, regionale musea, archeologische depots en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden bevatten een schat aan informatie en kennis. Daarnaast zijn er erfgoeddeskundigen in ambtelijke organisaties en diverse private partijen, netwerken, vrijwilligers en amateurarcheologen die veel over de Gelderse en de Romeinse geschiedenis weten. Als deze kennis in de regio gebundeld, gecontroleerd, verrijkt, aangevuld, toegankelijk en verspreid wordt is er samenwerking en samenhang nodig en coördinatie vanuit bijvoorbeeld het programmeerteam.

De input voor de behoefte en haalbaarheid van een kenniscluster is opgehaald in de interviews en werksessies en besproken met de Begeleidingsgroep en Klankbordgroep. De opgehaalde informatie is verwerkt in drie scenario's die weer getoetst zijn bij de Begeleidingsgroep en Klankbordgroep. In het Masterplan is een korte omschrijving van de scenario's, de conclusie en aanbevelingen opgenomen die verder uitgewerkt zijn in een notitie voor de strategische alliantie (provincie Gelderland, gemeente Nijmegen, Valkhof Museum).

Een kenniscentrum is een fysieke en/of virtuele plaats waar kennis op een bepaald terrein samenkomt en wordt verrijkt en gedeeld. Fysieke plaatsen zijn onder meer bibliotheken, scholen, onderzoek- en kennisinstituten. Platfora, community's, nieuws- en discussiegroepen op internet zijn virtuele plaatsen^[1].

Uit het onderzoek blijkt dat er veel draagvlak is voor een kenniscentrum met focus op de Neder-Germaanse Limes. De doelen zijn naast het kenniscomponent ook het bijdragen aan de positionering en profilering van de Romeinse Randstad met Nijmegen als hoofdstad (destinatie). Het kan zorgen voor een verbetering van het imago van archeologie, Romeinen en de Limes zodat de interesse voor dit vakgebied stijgt en de instroom van studenten verhoogt. Andere UNESCO Werelderfgoed locaties kennen dergelijke platfora of centra maar hebben elk hun eigen invulling of focus. Vaak is het een bezoekerscentrum waar kennis en onderzoek deel van uit maken.. Op de volgende pagina staan de drie scenario's voor een kenniscentrum die oplopend als een groeimodel kan worden gezien.

^[1] bron: ENCYCLO.NL - bewerkt

	<i>Scenario 1</i>	<i>Scenario 2</i>	<i>Scenario 3</i> <i>Nationaal kenniscluster Nijmegen</i>
	<i>Online kenniscentrum</i>	<i>Kenniscentrum samengesteld</i>	
online	Platform Romeinse Wegenkaart	Romeinse Wegenkaart met social media en website incl. online aankoop entree (combi ticket)	Romeinse Wegenkaart met uitgebreide digitale infrastructuur voor alle doelgroepen inclusief reserveren, aankopen en verblijf
offline/ fysiek	Radboud Universiteit	Radboud Universiteit en de Archeologische Keten, Museum Kam	Kenniscluster met onderzoekscomponent en partners die bezoekers ontvangen
Trekker en partners	Strategische alliantie ondersteund door het programmteam	Strategische alliantie ondersteund door het programmteam	Strategische alliantie ondersteund door het programmteam en de NLS
doelgroep(en)	Experts en geïnteresseerden, scholieren/studenten, bewoners GMR, UNESCO geïnteresseerden	<i>zie scenario 1.</i> (inter)nationale experts en geïnteresseerden scholen/kennisinstellingen, ondernemers, bezoekers (NL, Du GB)	<i>zie scenario 1 en 2</i> bezoekers (vrijetijd, professioneel en zakelijk)
publiek toegankelijk	-	+	++
Kosten p/jr	€ 100.000-150.000	€ 150.000-250.000	€250.000-500.000

Bij alle scenario's worden er netwerkactiviteiten zoals bijeenkomsten, congressen, events georganiseerd maar de doelgroep en schaal verschilt

Scenario 1

Met de behoefte van het bundelen van kennis en deze bundeling als een pilaar onder de ambitie om de Romeinse Randstad, gedragen door professionals, te worden, kan een vliegende start betekenen (2024-2025). Er is opdracht gegeven om een online platform te ontwikkelen onder de werknaam 'Romeinse Wegenkaart'. Dit is een samenvoeging van bestaande kennis over de Romeinen die in een aantal lagen online zichtbaar gemaakt wordt voor (semi)professionals. Als hierbij de samenwerking met de Radboud Universiteit gezocht wordt, vormt dit het eerste scenario: [online Limes Kenniscentrum 1.0](#).

Scenario 2

Tijdens de uitvoering van de activiteiten zoals in dit Masterplan omschreven kan het eerste scenario zich in de periode 2025-2030 verder ontwikkelen naar een [samengesteld Limes Kenniscentrum 2.0](#). Als het online platform met de kenniscomponent van de Radboud Universiteit en de netwerkactiviteiten van Erfgoed Gelderland goed werkt kan het uitgebreid worden met het neerzetten van Museum Kam als fysiek onderzoekscentrum. De rechtsvorm is afhankelijk van de doelen, behoefte en de groei van de thema's rondom de gebiedsontwikkelingen en onderzoekstrajecten. Het zou bijvoorbeeld ondergebracht kunnen worden bij de Stichting Museum Valkhof-Kam en kan voor de Radboud Universiteit, musea en andere partners ondersteunend zijn aan de eigen doelstellingen. Een nadere uitwerking is nodig, waarbij tevens betrokken wordt in hoeverre het programmateam een rol moet spelen.

Scenario 3

Op de langere termijn (na 2030) groeit het Limes Kenniscentrum uit tot een nationaal en wellicht internationaal cluster waar de UNESCO siteholders en andere aansprekende locaties in de regio, in de Limes zone

en met name ook in Nijmegen onderdeel van zijn. Daarmee kunnen doelen zoals de instroom van studenten waarmee de archeologische opleidingen bestendig worden, het positioneren van de regio als Romeinse Randstad waardoor nieuwe en andere bezoekers aangeboord worden ook behaald worden. De kennis van de Neder-Germaanse of zelfs gehele Limes kan dan hier ontsloten worden.

7.2 Versterking archeologische keten

De archeologische keten is een samenwerking rondom de Gelderse archeologie en beslaat de route "van vondst tot presentatie". Wil de regio blijvend inzetten op het Romeins Verleden, dan is het belangrijk om deze keten te versterken. Het is lastig om de juiste werknemers te vinden en er is geen permanente leerstoel provinciale Romeinse archeologie meer. Het Masterplan biedt kansen om de keten te versterken.

7.2.1 Versterken positie Radboud Universiteit en arbeidsmarkt archeologie

Het gaat in Nederland minder goed met de ontwikkeling van de wetenschappelijke tak van de provinciale archeologie. Het is met name in het oosten van het land moeilijk om mensen te vinden met een archeologische achtergrond. Daarom is belangrijk om de komende jaren in te zetten op versterking van de positie van de Radboud Universiteit, waarbij aandacht niet alleen uit moet gaan naar het verder ontwikkelen van de leerstoelgroep en onderzoek, maar ook naar het vergroten van de aanwas van masterstudenten, die na behalen van diploma de werknemers zijn waar grote behoefte aan is. Uitwisselingen kunnen hier bij helpen, maar ook hier speelt publiekseducatie vanuit de universiteit een rol: waarom is het zo bijzonder om de Romeinen te bestuderen?

7.2.2 *Structureel hoogleraarschap provinciaal-Romeins erfgoed*

De bijzonder hoogleraar ‘Geschiedenis van Nijmegen’ met als bijzondere leeropdracht publieksbereik voor de Limes te bestendigen, gefinancierd door gemeente Nijmegen in samenwerking met de Radboud Universiteit, is een grote stap voorwaarts. Daar moeten we mee verder, ook na afloop van de huidige termijn. De bijzondere hoogleraar heeft als opdracht de vertaling van wetenschappelijke kennis naar een breder publiek en heeft momenteel een opdracht gerelateerd aan de Romeinse Limes. Op dit moment wordt de archeologische tak van de faculteit uitgebreid met een samenwerking met Saxion Hogeschool om een archeologische Masteropleiding aan te bieden. Deze is echter niet specifiek gericht op de provinciaal Romeinse archeologie, een onderzoeksrichting waarvan juist tientallen vindplaatsen op de UNESCO Werelderfgoedlijst terecht zijn gekomen en waarvan nog jaarlijks diverse nieuwe vindplaatsen bij komen. In Nederland is geen hoogleraar meer die zich bezighoudt met de provinciaal Romeinse archeologie of de Neder-Germaanse Limes. Aan de Radboud Universiteit, gevestigd in de hoofdstad van de Romeinen in Nederland en nauw verbonden met het Valkhof Museum en onderzoekscentrum Museum Kam zou logischerwijs de plek zijn voor een structurele leerstoel provinciaal Romeinse archeologie.

De regio kan profiteren van de aanwezige kennis en studenten in de gebiedsontwikkelingen, de archeologische onderzoeken en vertaling naar de projecten die uit dit Masterplan ook op de lange termijn zullen volgen.

7.2.3 *Valkhof Museum*

Binnen de archeologische keten is publieksbereik en – educatie een belangrijk onderdeel. Het Valkhof Museum moet worden geprofileerd als hét Romeinenmuseum van Nederland. Het museum heeft de grootste en belangrijkste collectie provinciaal Romeins erfgoed en heeft veel kennis in

huis over publiekseducatie en archeologie (zie voor ontwikkeling Valkhofkwartier en Limes-hub paragraaf 4.3.2).

Advies:

- Lobby richting het Rijk belang versterking archeologische keten van de regio: vanuit de gemeente Nijmegen wordt een lobbydossier opgesteld dat moet worden vastgesteld door de gemeenteraad. De gemeente kan, samen met de partners op dit lobbydossier, daarmee een capaciteit vrijmaken om dit dossier naar ‘Den Haag’ te brengen. Provincie Gelderland als eigenaar van duizenden onderzoeksobjecten en de Radboud Universiteit zijn partners in dit lobbydossier. Onderdeel van de lobby moet versterking van de gehele keten beslaan, waaronder de profilering van het Valkhof Museum als hét Romeinen museum van Nederland. Het lobbydossier is bedoeld om de gehele regio te versterken. Afstemming binnen en buiten de provincie Gelderland (bijvoorbeeld met andere musea met Romeinse presentatie en de universiteiten van Leiden en Utrecht) is belangrijk en kan het lobbydossier alleen maar sterker maken.

7.3 *Aansluiting Radboud bij Constructing the Limes*

De Radboud Universiteit maakt als instituut geen deel uit van het collectief Constructing the Limes, maar Gemeente Nijmegen en Valkhof Museum wel. Het NWA-programma loopt in 2026 ten einde. Als er een vervolg aan het programma wordt gegeven, is het binnen deze ambitie aan te raden dat ook de Radboud Universiteit deelneemt. Als het programma geen vervolg krijgt, raden we aan te verkennen of de gemeente hier zelf samen met de Radboud Universiteit of het op te richten kenniscluster een gevolg aan zou kunnen geven. Aanknopingspunt is bijvoorbeeld het draaiboek voor publieksparticipatie bij opgravingen in stedelijk gebied, zoals Constructing the Limes heeft opgesteld voor

andere partijen ter bevordering van publieksparticipatie bij wetenschap/archeologie.

Adviezen:

- Onderzoek de mogelijkheid voor voortzetting Constructing the Limes binnen programma of op eigen initiatief;
- Gebruik draaiboek van Heel Heerlen Graaft voor publieksparticipatie bij toekomstige opgravingen (bijvoorbeeld Kops Plateau, zie 4.3.4).

7.4 Onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes

De kennis die verzameld wordt rondom het Romeinse verleden zal moeten worden gedeeld met zowel andere wetenschappers als met commerciële partijen en met het publiek. In het Management Plan van het UNESCO-bid staat ook de doelstelling om een onderzoeksagenda op te stellen voor de gehele Neder-Germaanse Limes samen met Duitse partners en de Bratislava Group. De Nederlandse Limes Samenwerking werkt hier met Duitse partners aan en er is bij het schrijven van het Masterplan al een conceptversie klaar. De onderzoeksagenda bevat in eerste instantie twee hoofdpijlers: oude en nieuwe data. Data verzameld bij opgravingen uit het verleden wachten nog op analyse en onderzoek, die veel nieuwe inzichten kunnen opleveren. Voor het verzamelen van nieuwe data wordt vooral ingezet op nieuwe, niet-invasieve technieken.

Opgravingen maken geen deel uit van de onderzoeksagenda, tenzij deze significant bijdragen aan de instandhouding of verbetering van de Outstanding Universal Value van de UNESCO-sites. En zelfs in dat geval is het toepassen van niet-invasieve technieken het eerste uitgangspunt. Een (internationale) onderzoeksagenda kan daarnaast helpen om de verbinding te zoeken tussen het archeologische veld en andere onderzoeksgebieden. Het hebben van een aanjager en/of aansturing van

deze onderzoeksagenda is van belang. Het is de schakel naar de buitenwereld, verbinder naar het publiek en zorgt ervoor dat de onderzoeksagenda daadwerkelijk wordt opgepakt en uitgevoerd.

Adviezen:

- Onderzoeksagenda en plan Neder-Germaanse Limes opstellen in samenwerking met Duitse partners;
- Financiering vinden voor uitvoering onderzoeksagenda
- Programmteam met NLS en Kenniscluster jaagt uitvoeren van onderzoeksagenda aan.

7.5 Intersectorale verbreding Romeinen als studieobject

De Radboud Universiteit is leidend op gebied van archeologie in de regio, maar de regio heeft nog veel meer kennisinstituten. Hier liggen kansen om verbindingen te leggen naar andere vakgebieden, zoals kunstopleidingen, technische opleidingen of andere opleidingen met raakvlakken met erfgoed in de breedste zin van het woord. Met name als het gaat om innovatieve, creatieve toepassingen om het erfgoed te onderzoeken, te interpreteren, te presenteren, het publieksbereik te verbeteren en/of de belevingswaarde te vergroten kan een structurele samenwerking met meer praktisch ingestoken instituten een meerwaarde zijn.

De Radboud Universiteit heeft bijvoorbeeld de minor 'Cultureel erfgoed en publiek' ontwikkeld, maar er liggen ook kansen om verder te kijken dan alleen naar academische kennis. De aanwezigheid van instituten op gebied kunstonderwijs (ArtEZ) en andere opleiders bieden kansen om een brug te slaan tussen wetenschappelijke kennis, innovatie en praktische toepassingen. Kansen voor kruisbestuiving: duurzaam toerisme (WUR,

BUAS, Saxion, ROC's), archeologie (Saxion), cultureel erfgoed, vakmanschap, innovatie, (game-)design, techniek (ArteZ, HAN, HKU, TU's), stedenbouw en gebiedsontwikkeling (HAN, RU, UU).

Dergelijke dwarsverbanden kunnen ook gecombineerd worden met (terugkerende) evenementen gericht op avontuurzoekers en plezierzoekers, denk bijvoorbeeld aan cross-overs tussen film, wetenschap en Romeinen of sportevenementen voor stijlzoekers.

Advies:

- Zoek de samenwerking op met verschillende vakgebieden voor verbreding van het Romeinse onderwerp zodat niet-archeologie studenten ook in aanraking komen met het Romeinse Verleden. Op deze manier wordt kennisuitwisseling gestimuleerd en kan de kennis over de Romeinen zich als een olievlek uitbreiden. Andersom heeft de archeologische sector veel baat bij een integrale aanpak rondom bijvoorbeeld aanbodontwikkeling, waarbij ook digitale technieken, publiekspresentatie, educatie steeds belangrijker worden. De cross-over begint al in de studieperiode en de verbinding tussen theorie en praktijk wordt zo versoepeld;
- (multidisciplinair) Onderwijs hoeft niet beperkt te zijn tot schoolbanken. Ook voor evenementen kunnen dit type cross-overs goed werken voor de doelgroepen avontuurzoekers en plezierzoekers (festivalgangers bij uitstek).

Voorbeeld interdisciplinair onderwijs

Een goed voorbeeld van een niet gebruikelijke interdisciplinaire samenwerking is het keuzevak 'Environmental Humanities' van de Wageningen Universiteit (WUR) en de Gerrit Rietveldacademie, waarbij studenten van de kunstacademie aan de slag gingen met productontwerp op basis van een paper van WUR-studenten die een maatschappelijk probleem beschreven. Kunststudenten waren vrij om één element uit het verhaal toe te passen op een nieuw productontwerp naar keuze, waarmee de WUR-studenten met hernieuwde inzichten de probleemstelling verder onderzochten en tot oplossingen moesten komen. In plaats van de gewoonlijke academische methodieken, werden de ogen geopend en werd er buiten de gebaande paden gezocht naar (praktische) oplossingen en methoden om onderzoeksobjecten te bestuderen en te beschouwen.

8 Indicatief uitvoeringsprogramma

Actie	Investeringsgrootte	Termijn	Belang voor doel
Basistaken	klein, middel, groot	kort, middel, lang	klein, middel, groot
Trede 0: programmateam			
Jaarprogramma opstellen inclusief begroting	•	•	•••
Aanjagen/coördineren/faciliteren uitvoering	•	•	•••
Bewaken kwaliteit en planning uitvoering Masterplan;	•	•	•••
Lobbyen, ambassadeurschap en netwerk beheren	••	•	•••
Verantwoording afleggen aan stuurgroep;	•	•	••
Betrekken van eigenaren locaties en aanbod	•	•	•••
Aansturing Romeinse Wegenkaart	•	•	••
Trede 1: fysieke ontwikkeling			
Geclusterde ontwikkeling icoongebieden	•••	•••	•••
Buitenpoorten of 'grijze lopers'	•••	•••	•••
Vondsten terugbrengen in straatbeeld	••	••	•••
Rondje Romeinen ontwikkelen i.s.m. lokale partijen	••	•••	••
Ontwikkelkader/leidraad voor gemeenten uitwerken	•	•	••
Trede 2: aanbodontwikkeling en maatschappelijke deelname			
Bestaand aanbod verbeteren	•••	••	•••
Nieuw aanbod ontwikkelen	•••	••	•••
Aansluiting behoeften doelgroep(en)	•	••	•••
Onderzoek mogelijkheden regionale ontsluiting AR/VR	•••	• - •••	••
Regionaal Romeinen fonds (stimuleringsfonds) ⁶	•••	••	••
Romeinse onderscheiding	•	••	•
Trede 3: merkontwikkeling en publieksbereik			
Marketingstrategie	•	•	••
Merk ontwikkeling en branding	••	•	•••
Publiekseducatie	••	doorlopend	•••
Leerlijnen basis en voortgezet onderwijs	••	• (loopt al)	•••
Themajaar of jaarlijkse themaweek Romeins Verleden	•••	•••	•••

⁶ Een Romeinenfonds kan ook bij Pilaar III ingezet worden.

Actie	Investeringsgrootte	Termijn	Belang voor doel
Gebiedsgerichte taken	klein, middel, groot	kort, middel, lang	klein, middel, groot
Pilaar I: Nijmegen als hoofdstad van de Romeinen			
Aansluiting op thematische Rondje Romeinen	●●	●●	●
Vondsten terugbrengen in het straatbeeld	●●	●●	●●●
Publiekseducatie bewoners bij ontwikkeling en ingebruikname nieuwe wijken	●	●	●●
Natuurspelen voor jonge Romeinen in nieuwe woonwijken	●●	●●	●
Zoek resterende financiële dekking voor buitenkunst op het vernieuwde Kelfkensbos	●●	●	●●●
Ontwikkeling Kelfkensbos doortrekken naar omliggende gebied	●●	●	●●●
Onderzoek naar dakbeleving openbaar gebruik Valkhof Museum	●●●	●-●●●	●●●
Combi-tickets De Bastei en Valkhof, incl. tour landschap	●	●●	●●●
Ontwikkeling Gelderse Limes-hub Valkhofkwartier	●●●	●-●●●	●●●
Trek de plint van het nieuwe depot door naar de openbare ruimte en stel vondsten tentoon door de hele wijk (liefst de hele stad)	●●	●●	●●
Conceptontwikkeling Kops Plateau	●●●	●-●●●	●●●
Romeinse aquaduct terugbrengen als onderdeel Kops Plateau	●●	●-●●●	●●●
Creëer een aantrekkelijke entreepoort naar de Romeinen	●●●	●●●	●●●
Route Station-Valkhofkwartier	●●	●●	●●●
Betrek ondernemers op de route	●	●●	●
Pilaar II: UNESCO-locaties in de etalage			
Ontwikkelen replica poortgebouw Castellum Meinerswijk	●●●	●●●	●●●
Onderzoek ondersteuning Romeinse tuin	●●	●	●
Toevoegen (digitale) belevingselementen Meinerswijk	●●	●●	●●●
Romeinse herkenning stationsgebied Arnhem Centraal	●●●	●●	●●
Archeo Hotspot verder ontwikkelen tot beleefcentrum	●●●	●●	●●●
Route Romeins rondje Zevenaar-Arnhem-Elst-Nijmegen	●●	●●	●●●
Station Zevenaar ontwikkelen als buitenpoort	●●●	●●	●●●
Vindplaatsen zichtbaar maken middels AR/VR	●●●	●●	●●●
Conceptontwikkeling attractie Herwen-Hemeling	●●●	●-●●●	●●●
Citizen science / publieksparticipatie vondsten	●●	●●	●●

Actie	Investeringsgrootte	Termijn	Belang voor doel
Gebiedsgerichte taken	klein, middel, groot	kort, middel, lang	klein, middel, groot
Pilaar III: Regionaal Romeins aanbod			
Kennisdeling/aansluiting Masterplan bij toeristisch-recreatieve ontwikkeling Betuwe	•	•	•••
Romeinse presentatie in het Streekmuseum in Tiel: samenwerken met musea	•	•	•••
Publieksparticipatie bij onderzoek vondsten inzetten	••	••	••
Augmented reality inzetten op vindplaatsen	•••	••	•••
Lokale ondernemers Wijchen betrekken bij 'Romeinse Villalandschap'	•	•	•••
Pilaar IV: De Romeinen als studieobject			
Kenniscentrum oprichten	•••	•	•••
Versterken archeologische keten	•	•	•••
Voortzetting Constructing the Limes	••	••	•••
Inzet draaiboek 'Heel Heerlen Graaft' voor publieksparticipatie bij toekomstige opgravingen	••-•••	nvt	••
Onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes in samenwerking met Duitse partners	•	•	•••
Aanjagen onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes	•	•	•••
Ontwikkelen interdisciplinaire vakken/minoren	••	••	••

9 Indicatieve begroting

9.1 Toelichting kosteninschatting

Binnen het Masterplan hebben we te maken met investeringen voor de hele regio, maar ook met acties die vooral lokale uitwerking en financiering vragen. Hieronder wordt beschreven welke taken onder gemeenschappelijk gedragen kosten vallen en welke projecten een lokale uitvoering en financiering vragen.

9.1.1 Gemeenschappelijke lasten

De gemeenschappelijke kosten zijn uitgaven aan projecten of taken waarvan de hele regio profiteert, bijvoorbeeld het ontwikkelen van een sterk merk en de financiering van het programmabureau. Het zwaartepunt van de investering ligt aan het begin. Er moet eerst voldaan worden aan bepaalde voorwaarden voordat het Masterplan een regionaal succes kan worden. De gemeenschappelijke kosten zitten met name in verbetering van de basisinfrastructuur, overeenkomstig aan de treden uit het tempelmodel (zie 2.2). Voorbeeld: als het programmateam wordt opgericht, dan zullen zij aan het begin meer uren moeten inzetten om het Masterplan eigen te maken, het gebied te verkennen en vooral belangrijk: alle acties op gang brengen. Het opbouwen van die aanpak vraagt in de eerste twee jaar dus een hogere investering dan in jaar 3 t/m 8. Op pagina 70 staat een overzicht van verwachte kosten voor de treden. De kosten van de pilaren zijn minder eenvoudig te duiden, omdat hier door de betreffende gemeenten nog keuzes gemaakt moeten worden over het schaalniveau van de ontwikkelingen (mede ingegeven door financiële en personele slagkracht).

9.1.2 Locatie-gebonden investeringen

De pilaren uit het tempelmodel zijn de uitwerking van de verschillende taken op specifieke locaties. Hoewel de hele regio indirect profiteert van gebieds- en aanbodontwikkeling, is het niet logisch om een attractie op

locatie X te financieren met gemeenschappelijke middelen waardoor een gemeente 50 kilometer verderop meebetaalt aan het ontwikkelen van een reconstructie van een wachttorens, als fictief voorbeeld. Voor de pilaren geldt dat de projecten relatief vaker over de beleidsjaren uitgesmeerd kunnen worden. De tabel op pagina 67 geeft een indruk van de termijn waarbinnen de projecten uitgevoerd moeten worden.

9.2 Indicatieve begroting gemeenschappelijke kosten

	Jaar 1 2024	Jaar 2 2025	Jaar 3 2026	Jaar 4 2027	Jaar 5 2028	Jaar 6 2029	Jaar 7 2030	Jaar 8 2031
Trede 0: programmteam								
Oprichten programmteam (gem. 2 FTE) inclusief uitvoering taken conform plan	€ 200.000,00	€ 150.000,00	€ 150.000,00	€ 150.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00
Trede 1: fysieke ontwikkeling								
Rondje Romeinen ontwikkelen i.s.m. lokale partijen (jaarlijkse bijdrage)	€ 50.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00
Ontwikkeldkader/leidraad voor gemeenten uitwerken (excl. personele kosten intern)	€ 50.000,00							
Trede 2: aanbodontwikkeling en maatschappelijke deelname								
Onderzoek en mogelijke ontwikkeling regionale ontsluiting AR/VR	€ 50.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 30.000,00	€ 30.000,00	€ 30.000,00	€ 30.000,00	€ 30.000,00
Regionaal Romeinen fonds (kan later)	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00	€ 300.000,00
Romeinse onderscheiding	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00	€ 10.000,00
Trede 3: merkontwikkeling en publieksbereik								
Marketingstrategie opstellen (eenmalige kosten + herziening)	€ 50.000,00				€ 25.000,00			
Merkontwikkeling (eenmalige kosten + jaarlijkse kosten branding)	€ 50.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00
Publiekseducatie (alleen middelen)	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00
Leerlijnen basis en voortgezet onderwijs (ontwikkeling + middelen)	€ 50.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00
Gezamenlijke investering jaarlijkse themaweek Romeins Verleden	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00
Gemeenschappelijke taken uit de pilaren								
Kenniscentrum oprichten (let op: minimale investering, zie scenario's)	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00	€ 100.000,00
Versterken archeologische keten (jaar 1-2 lobby, jaar 3 kosten hoogleraarschap)	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00	€ 50.000,00

9.3 Aanvullende vormen van financiering

Per project zal moeten worden bekeken waar de kansen voor EU programma's, Nederlandse subsidies en overige financieringsmogelijkheden liggen. Het type project, doelstellingen en betrokken (internationale) partners zijn hierbij belangrijk. Uiteindelijk zal een combinatie van bovenstaande mogelijkheden; steun van overheden, private investeringen, subsidies, bijdragen van het publiek, bedrijven en EU programma's voor een volledige dekking moeten zorgen.

9.3.1 Regionale en nationale mogelijkheden

Gemeenten en provincie

De resultaten van de projecten hebben positieve gevolgen voor de bewoners en bezoekers van de regio. Denk aan investeringen rondom het verbeteren van de leefomgeving en de positieve invloed op de lokale economie. Daarnaast sluiten de ambities uit het masterplan aan bij de doelen van de GMR en provincie rondom het uitwerken van toeristische focusthema's.

Bijdragen van de provincie Gelderland en gemeenten uit de GMR kunnen een deel van de kosten dekken.

Subsidies provincie Gelderland

Binnen de provincie Gelderland zijn er diverse subsidies verkrijgbaar. Voorbeelden van subsidies die bij de projecten aansluiten zijn bijvoorbeeld 'Gelderse thematische verhaallijnen' (voor o.a. musea), 'Cultuur- en erfgoedparticipatie' (voor Gelderse organisaties) of Cultuur- en erfgoedpacten, participatie van burgers' (voor samenwerkende gemeenten). Afhankelijk van het project en de betrokken partijen kunnen subsidies van de projecten een deel van de kosten dekken.

Faro

Aansluitend op de doelen uit het Faro programma is er een financiële regeling voor de uitvoeringsagenda Faro. De regeling is bedoeld voor initiatieven die het functioneren van de erfgoedzorg meer in overeenstemming te brengen met de Faro-principes. De regeling kan aangevraagd worden door verschillende instanties, zowel overheden als niet-overheden.

De eerste aanvraagperiode heeft een deadline in september 2023. Dit is voor de projecten uit het masterplan te snel. In de tweede aanvraagperiode is vooralsnog 1,5 miljoen euro gereserveerd. Vanwege de kabinetsval is de planning rondom de tweede en derde aanvraagperiode nog onzeker. De kansrijkheid van dit programma is daarom nog niet goed in te schatten.

Regiodeal

In de Regio Deals werken Rijk en regio samen aan een betere woon- en leefomgeving voor bewoners en ondernemers in de regio. De groene metropool regio Arnhem-Nijmegen heeft in 2022 eerder succesvol een regiodeal rondom 'gezonde groene groei' voor 15 miljoen aangevraagd.

Voor 2024 is er voor de nieuwe tranche (5) € 384,6 miljoen beschikbaar gesteld. Het rijk betaalt maximaal de helft van het benodigde bedrag en ligt tussen de €5 en €40 miljoen. Mogelijk kan het beleefbaar maken van het Romeinse erfgoed in de toekomst onderdeel uitmaken van de aanvraag een andere grootschalige regiodeal.

Erfgoeddeal

De Erfgoed Deal is een samenwerkingsverband tussen de rijksoverheid, gemeenten, provincies en maatschappelijke organisatie rondom ruimtelijke verordening en erfgoedzorg. Van 2022 tot 2025 zal het rijk 11 miljoen euro investeren, hetzelfde bedrag zullen provincies en gemeenten matchen. In deze periode zal elk jaar €500.000 extra beschikbaar worden

gesteld voor projecten op het terrein van archeologie en ruimtelijke transitie.

Afhankelijk van het soort project zou de Erfgoed Deal kunnen ondersteunen bij het ontwikkelen van de fysieke leefomgeving in relatie tot het erfgoed. Vanaf februari 2024 zullen de adviesgesprekken voor de 8^e ronde openen.

9.3.2 *EU-fondsen*

Creative Europe

Hoewel de naam en het thema cultuur suggereren dat het programma aansluit bij de doelen, zal de kansrijkheid binnen dit fonds naar waarschijnlijkheid laag zijn. Tenzij er een cultuur/muziek/film festival met sterke internationale component georganiseerd zou worden, wat op dit moment geen concreet project in het Masterplan is. Bij andere projecten binnen het thema erfgoed is het van belang dat culturele organisaties centraal staan en er een duidelijke doelgroep en EU dimensie is. Dat laatste komt, op een mogelijke samenwerking met Duitsland, nog niet zo concreet naar voren.

Interreg Duitsland-Nederland

Interreg Duitsland-Nederland is het programma voor grensoverschrijdende samenwerkingsprojecten in het Duitse-Nederlandse Grensgebied. Hoewel de prioriteiten van het programma niet volledig aansluiten bij de thema's uit het Masterplan zou de kansrijkheid rondom grensoverschrijdende verhalen en beleving verder onderzocht kunnen worden. Call 4 opent naar verwachting november 2023 en call 5 in oktober 2024.

Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen kijkt naar aanleiding van een EU-scan die in 2022 is uitgevoerd ook naar de EU-kansen voor versterking beleving grensoverschrijdend Werelderfgoed Limes.

ERASMUS+

Binnen Erasmus+ zijn er mogelijkheden voor het opzetten van strategische partnerschappen, waarin uitwisselingen en het gezamenlijk opzetten van lesprogramma's, onderwijsconcepten, etc. centraal staan. De projecten rondom het hogleraarschap en de intersectorale minoren zouden qua thema binnen het programma vallen. Echter moeten Erasmusprojecten groot en internationaal opgezet worden. De kansrijkheid is voor de projecten uit het Masterplan daarom naar verwachting niet heel hoog.

9.3.3 *Overige mogelijkheden*

Cultuurfondsen

Er zijn diverse (cultuur)fondsen actief in Nederland. Hierbij kan onderscheid gemaakt worden tussen private fondsen (bijvoorbeeld Het Niemeijer fonds) en publieke fondsen (zoals het Mondriaanfonds en Fonds Cultuurparticipatie). Afhankelijk van het project en betrokken partijen en kunstenaars zou financiering vanuit een van de vele cultuurfondsen aangevraagd kunnen worden.

Adoptereren

Door burgers en bedrijven (nieuwe) elementen van het Romeinse verleden te laten 'adoptereren', zoals bijvoorbeeld een standbeeld of kunstwerk, kunnen de kosten voor onderhoud en beheer ergens anders belegd worden. Participanten zouden ook zelf het onderhoud van 'hun' element kunnen verzorgen. Zulke initiatieven kunnen naar verwachting een klein deel van de kosten dekken.

Bedrijfssponsoring/Club van 100

Door samenwerkingen aan te gaan met grotere organisaties, zoals banken, loterijen, lokale voetbalclubs of grote organisaties/ondernemingen, kan doormiddel van sponsoring meer geld opgehaald worden voor projecten. Belangrijk is hierbij het maatschappelijk element rondom erfgoed als uitgangspunt te nemen. Een club van 100

daadkrachtige betrokkenen of bedrijven zouden ook financiële bijdrage kunnen leveren. Om in het Romeinse thema te blijven bijvoorbeeld de 'Centurie club' (een afdeling van 100 man in het Romeinse leger). Op deze wijze wordt het bedrijfsleven op een andere manier bij de uitvoering van het Masterplan betrokken.

Vrienden van de Romeinen

Ook de gewone burger kan bijdragen aan het ontwikkelen en beleefbaar maken van het Romeinse verleden in de regio. Door bijvoorbeeld een fonds op te stellen waar mensen doormiddel van een donatie of abonnement een financiële bijdrage kunnen leveren aan de projecten. Hier zouden nog bepaalde voordelen aan gekoppeld kunnen worden, bijvoorbeeld korting op uitjes of als eerste aanwezig mogen zijn bij een nieuwe opgraving. Deze bijdrage zou ook in de vorm van divers vrijwilligerswerk vormgegeven kunnen worden.

Ondernemers

Als het gaat om het ontwikkelen van aanbod zullen ook ondernemers en particuliere investeerders een rol kunnen en moeten spelen. Door in te spelen op de kansen die in de regio ontstaan aantrekkelijke mogelijkheden voor ondernemers en particuliere investeerders.

Colofon

Foto's:

- Voorblad: Masker van Nijmegen, Eelco van Wieringen
- Pagina 4: Inspiratiekaart Romeins Verleden, Doornroos (afbeelding mag niet, ook niet gedeeltelijk, gekopieerd worden)
- Pagina 10: Castellum Meinerswijk Arnhem, beeldbank Limes
- Pagina 23: Foto Masiusplein Zevenaar, Wikipedia Commons
- Pagina 24: Vondsten metrostation Rokin Amsterdam, NOS
- Pagina 34: opgravingen Herwen-Hemelingen, RN7 en RCE
- Pagina 35: Foto Baadster bij De Bijland, beeldbank Limes
- Pagina 39: Foto nieuwe kunstwerken Kelfkensbos, Nijmegen
- Pagina 40: Inspiratieplaat met losse foto's, Wikipedia Commons

Geraadpleegde documenten:

- Basisvisie Operatie Drusus 2022-2025
- Belevingsconcepten Romeins Erfgoed Nijmegen
- Belevingsgebieden Groene Metropool
- Brief aan de raad Romeinse Limes Werelderfgoed verantwoordelijkheden en kansen
- De Liemers in de Romeinse tijd – Cultuurhistorische onderlegger
- Individueel managementplan Berg en Dal
- Individueel managementplan Aquaduct
- Individueel managementplan Holdeurn
- Individueel managementplan Kops Plateau
- Individueel managementplan Valkhof area
- Individueel managementplan Hunerberg
- Individueel managementplan Herwen-De Bijland
- Individueel managementplan Arnhem Meinerswijk
- Individueel managementplan Overbetuwe
- Eindrapport Verhaallijn Romeinen 2021

- Erfgoedstrategie Nijmegen 2020
- Managementplan 2021-2027 Neder-Germaanse Limes UNESCO
- Omgevingsvisie gemeente Nijmegen
- Perspectief Hanzesteden
- Presentatie Liniebreed Ondernemen
- Regionale agenda 2023-2024 Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen
- Regionale agenda en begroting GMR 2023-2025
- Romeins Nijmegen - kaders voor beleving
- Romeins Verleden – doelgroepen en beleving
- Tijdreisgids van Romeins Gelderland, verhaal Romeinen in 10 plekken
- Toeristisch Toekomstperspectief regio Arnhem-Nijmegen
- Uitvoeringsagenda erfgoedparticipatie Onderweg naar Faro
- Visie Kastelen, buitenplaatsen, landgoederen 2021-2023
- Werkboek inventarisatie publieksaanbod per site (bijlage interpretatiekader Romeinse Limes in Nederland)

Overige bronnen:

- Romeinen.nu/Romeinen.nl
- Nederlandse Limes Samenwerking
- Podcast Limes Leeft
- Erfgoed Gelderland
- Diverse locatiebezoeken

Met dank aan:

- Alle geïnterviewde partijen en personen
- Alle deelnemers aan de werksessies
- Alle partijen uit de klankbordgroepⁱ
- Provincie Gelderland
- Gemeente Nijmegen
- Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen
- Individuele gemeenten Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen

Bijlage I: voorbeelden projectfiches treden

De fiches uit deze bijlage geven richting aan het uitwerken van de plannen in de jaarlijkse programmaplannen.

Trede 0: programmteam

Beschrijving project	<u>Rol en taken programmteam:</u> Zie paragraaf 2.4
Planning	Gedurende minstens 8 jaar
Begroting	€ 100.000-200.000 per jaar
Dekkingsplan opst.	Begeleidingsgroep, gemeenschappelijke kosten

Trede 1: fysieke ontwikkeling

Beschrijving project	<u>Geclusterde ontwikkeling icoongebieden</u> Ondergebracht in de verschillende clusters.
----------------------	---

Beschrijving project	<u>Buitenpoorten of ‘grijze lopers’</u> Bij aankomst in de regio moet meteen duidelijk zijn dat hier het Romeinse verleden springlevend is, of je nu uit de trein stapt in Arnhem of Nijmegen, rondfietst in Elst of met de auto Zevenaar binnenrijdt; je weet meteen dat dit gebied iets met de Romeinen te maken heeft. Investeer in het ontwikkelen van entreeporten waar minimaal de volgende elementen aanwezig zijn, naast de reguliere functie van de locatie: • Aankleding en branding voor de herkenbaarheid • (waar van toepassing) UNESCO-verwijzingen • Duidelijk zichtbare informatieborden • Routekaarten • Fietsverhuur indien mogelijk • Zorg voor een blikvanger • (Kleinschalige) horeca • Fietsfaciliteiten zoals oplaadpunten, stalling en fietspomp. Denk aan: — Rondom alle treinstations binnen 5-10 kilometer fietsafstand of +/-1,5 kilometer wandelafstand van Werelderfgoed moeten verwijzingen komen naar het Romeinse verleden. Denk bijvoorbeeld aan een iconisch kunstwerk, goede bewegwijzering, route- en informatieborden. Breid dit uit met communicatiemiddelen bij fietsverhuurders, horecagelegenheden, verblijfsrecreatie en winkels voor herkenbaarheid onderweg. — P+R/transferia zijn strategische startpunten voor een bezoek aan de regio. Bij parkeren moet meteen duidelijk worden dat je in bijzonder
----------------------	--

	gebied terecht bent gekomen: verschillende elementen maken duidelijk dat je je bevindt in een deel van het voormalige Romeinse rijk. Replica's, Latijnse vertalingen, Romeinse cijfers, paden van grote Romeinse stenen in plaats van asfalt of klinkers, informatieborden, duidelijke vertrekpunten van routes per fiets, lopend en met OV. – Ludieke acties zoals het toevoegen van de Latijnse namen op bordjes en andere aanduidingen kan al helpen een Romeins gevoel te kweken. Denk bijvoorbeeld aan de Friese namen onder de gemeenteborden (Heerenveen → it Hearrenfean, Nijmegen → Noviomagus.) – Snelle en aantrekkelijke verbindingen maken tussen stad en land: zorg voor een netwerk aan aantrekkelijke routes, waar onderweg iets te doen of te zien valt en waarbij de verschillende locaties, maar ook de verschillende entreepoorten duidelijk als knooppunten fungeren. – Aansluiting bij algemene verbeterpunten uit onderzoek van GMR naar Hubs en TOP's.
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Routebureau, regionale DMO, City Store Nijmegen, GMR gemeenten, Provincie Gelderland, NLS
<i>Doelstelling</i>	In de regio zijn meerdere visitor hubs en entreepoorten in het thema van het Romeins verleden ontwikkeld
<i>Planning</i>	Start Q2 2024
<i>Begroting</i>	Inspelen op bestaande ontwikkelingen (o.a. onderzoek naar updaten TOPS en hubs in de GMR). Investerings gebaseerd op uitkomsten rapportage (najaar 2023)
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Lokaal per gemeente/cluster
<i>Communicatie-momenten</i>	Aansluiten bij regionale campagne Romeins Verleden (met o.a. website, route-netwerken, nieuwsbrief, sociale media kanalen, themamagazine, promotiefilmpjes, influencer marketing, etc.)

<i>Beschrijving project</i>	<u>Vondsten terugbrengen in straatbeeld</u> Waar mogelijk moet het erfgoed terugkomen in het straatbeeld. Het verbindt het heden met het verleden en bereikt het publiek op een laagdrempelige manier. Soms zit er ook een attractiewaarde aan, dat ligt aan het te ontwikkelen en ten toon te stellen element. Een informatiebordje heeft weinig belevingswaarde, maar voor de geïnteresseerde bewoner en de inzichtzoeker is zo'n bordje waardevol. Voor attractiewaarde en herkenbaarheid is het van belang ook (moderne) buitenkunst toe te passen, replica's te plaatsen van vondsten, Romeinse elementen in straatmeubilair laten terugkomen zoals paden van grote keien of stapeling van keien in bloemperkjes, bankjes van robuust hout et cetera.
<i>Trekker</i>	GMR
<i>Partijen</i>	GMR gemeenten en provincie Gelderland
<i>Doelstelling</i>	Het Romeinse erfgoed is duidelijk in het straatbeeld van de (UNESCO) GMR gemeenten en in het buitengebied van de gehele regio
<i>Planning</i>	Q2 2024
<i>Begroting</i>	Bestaande inzet beleidsmedewerkers betrokken gemeenten. Kosten uitvoering PM afhankelijk van type vondsten, elementen en ontwikkelingen

<i>Dekkingsplan opst.</i>	Nvt
<i>Communicatiemomenten</i>	Informatiemail gemeenten GMR

Beschrijving project **Rondje Romeinen ontwikkelen i.s.m. lokale partijen**

Ontwikkel in samenspraak met Wandelnet, regionale DMO, NLS, provincie, gemeenten en andere betrokken partijen de Limes hoofdroute door en breidt deze uit met andere locaties die te maken heeft met de Romeinse geschiedenis. Zorg voor:

- Aanduiding welke locaties Werelderfgoed zijn en welke niet
- Geef opties voor zijpaden, korte rondjes en duidelijke verbindingen met andere netwerken
- Gebruik één duidelijk te volgen logo of kenmerk, die past bij de gehele branding van de regio, dit zou het Romeinse masker kunnen zijn. Voorbeeld: de sint-jakobsschelp op de pelgrimsroute richting Santiago de Compostella.

<i>Trekker</i>	Programmateam/DMO
<i>Partijen</i>	Provincie, GMR, gemeenten, Wandelnet, NLS, ANWB, regionale DMO, fietsplatform, routebureau Arnhem-Nijmegen
<i>Doelstelling</i>	Eén gethematiseerde hoofdroute rondom de Romeinse geschiedenis, bestaande Limes-route duidelijk zichtbaar, beleefbaar en aantrekkelijk maken
<i>Planning</i>	Start Q1 2024, doorlooptijd onderhoud en up-to-date houden gedurende minstens 8 jaar
<i>Begroting</i>	Ontwikkelen hoofdthema routes: schatting €120.000. kosten aansluiting en voorzieningen routes door aangesloten gemeenten zelf. Laag bedrag ontwikkelingen bijhouden.
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeenschappelijke kosten
<i>Communicatiemomenten</i>	Aanbieden op website (met al het regionale aanbod en informatie), info delen op andere sites (bijv. routebureaus en provincie)

Beschrijving project **Ontwikkeldkader/leidraad voor gemeenten uitwerken**

Vastleggen wat wel en niet wenselijk is op gebied van aanbodontwikkeling zorgt ervoor dat gemeenten initiatieven transparant kunnen toetsen. Het heeft meerwaarde voor de ontwikkeling van het Romeins Verleden als compleet product als gemeenten afspraken maken over wat zij wel en niet toestaan op gemeentegrond. Uiteraard kunnen de gezamenlijke afspraken vertaald worden naar het lokale beleid en lokale uitvoeringsorgaan. Door het ontwikkelen van concrete leidraden voor recreatie & toerisme en erfgoed zijn de richtlijnen voor ontwikkelen duidelijk en stapsgewijs na te lopen.

<i>Trekker</i>	Groene Metropool Regio Arnhem-Nijmegen
<i>Partijen</i>	Alle gemeenten met UNESCO Werelderfgoed, maar idealiter alle gemeenten uit de GMR Arnhem-Nijmegen, NLS
<i>Doelstelling</i>	Een vastgesteld strategisch ontwikkeldkader voor gemeenten rondom Romeinse aanbodontwikkeling
<i>Planning</i>	Q1 2024

<i>Begroting</i>	Inhuren van een ontwikkelbureau voor onderzoek en opstellen ontwikkelkader (schatting €50.000). Daarnaast 0,5 Fte voor een jaar projectleider vanuit GMR/ en 6 dagen (6 bijeenkomsten + voorbereiden) van elke beleidsadviseurs betrokken gemeenten
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeenschappelijke kosten
<i>Communicatie-momenten</i>	Themabijeenkomst vanuit GMR, vervolgens het opgestelde kader intern delen (per mail, gemeentelijke middelen)
<i>Voorbeeld</i>	Ontwikkelkader voor de Spoorzone van Zwolle, https://www.hanzekwartierzwolle.nl/

Trede 2: aanbodontwikkeling en maatschappelijke deelname

<i>Beschrijving project</i>	<u>Bestaand aanbod verbeteren</u> Ondergebracht in de verschillende clusters.
<i>Beschrijving project</i>	<u>Nieuw aanbod ontwikkelen</u> Ondergebracht in de verschillende clusters.
<i>Beschrijving project</i>	<u>Aansluiting behoeften doelgroep(en)</u> Projecten en aanbodverbetering en -ontwikkeling dragen bij aan het aansluiten bij de wensen en behoeften van de doelgroepen (inzichtzoeker, avontuurzoeker en plezierzoeker). Ondergebracht in de verschillende clusters.
<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoek mogelijkheden regionale ontsluiting AR/VR</u> De avontuurzoeker houdt van cultuur en erfgoed, net als de inzichtzoeker, maar er is wel veel nodig om de aandacht van de avontuurzoeker vast te houden. Nieuwe technieken zoals VR-games en immersive exhibitions zoals Fabrique des Lumières passen bij de avontuurzoeker en zijn daarnaast ook interessant voor de plezierzoeker (en stijlzoeker). Met deze nieuwe technieken lopen bezoekers virtueel over de Limes, zijn ze onderdeel van de geschiedenis en spelen ze spelletjes met elkaar (denk bijvoorbeeld aan een virtuele aquaduct bouwen of in rap tempo bruggen en poorten bouwen, dakpannen bakken et cetera).
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Programmateam, NLS
<i>Doelstelling</i>	Inzicht in welke digitale technieken kunnen worden gebruikt om het leven van de Romeinen zichtbaar te maken
<i>Planning</i>	Q2 2024
<i>Begroting</i>	Schatting kosten onderzoek: €35.000, uitvoering: 1 ^e 2 jaar € 100.000, jaarlijkse aanpassingen/onderhoud €30.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeenschappelijk

<i>Beschrijving project</i>	<u>Regionaal Romeinen fonds</u> Een fonds (vanuit budget/beleid cultuur) gericht op stimuleren van voorstellingen, tentoonstellingen, uitvoeringen, workshops, ect. door amateurs en (semi)professionals over Romeins Verleden. Door te faciliteren, budget beschikbaar te stellen, inspiratie/input/feiten etc. worden initiatieven op het gebied van het Romeinse verleden gestimuleerd.
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Musea, cultuurinstellingen, gemeenten, provincie, DMO
<i>Doelstelling</i>	Een opgericht cultuurfonds gericht op het stimuleren van culturele activiteiten binnen het thema Romeins verleden
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	PM, afhankelijk van type projecten, in begroting is voorstel van € 300.000 per jaar
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeenschappelijke kosten
<i>Communicatie-momenten</i>	Site en sociale media gemeenten, UIT-agenda (TVAN), persmoment bij bijzondere evenementen, aansluiten bij regionale campagne Romeins Verleden (met o.a. website, routenetwerken, nieuwsbrief, sociale media kanalen, themamagazine, promotiefilmpjes, influencer marketing, etc.)

<i>Beschrijving project</i>	<u>Romeinse onderscheiding</u> Het ontwikkelen van een Romeinse onderscheiding zoals de Lauwerkrans. In plaats van een Koninklijke onderscheiding krijgen bewoners van GMR een lauwerkrans als zij zich ingezet hebben om het Romeins Verleden tot leven te brengen, zichtbaar te maken of te behouden. Bijvoorbeeld uitgereikt door de burgemeester. De onderscheiding is dan gebaseerd op rangen in Romeinse leger en uitvoering kan bijvoorbeeld zijn in de vorm van het schrift in het Tempel Kerk Museum Elst waar een Bataafse soldaat een bronzen plakkaat kreeg waarin zijn inzet voor Romeinen was vastgelegd.
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Gemeenten
<i>Doelstelling</i>	Bewoners, ondernemers, kunstenaars of andere personen die zich uitzonderlijk hebben ingezet hebben om het Romeins Verleden tot leven te brengen zijn sleutelfiguren in het creëren van trots en betrokkenheid. De prijs laat waardering zien en vergroot maatschappelijk bewustzijn.
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Inhuur communicatiebureau ontwikkelen onderscheidingen (schatting €30.000), uitvoering door GMR zelf
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden
<i>Communicatie-momenten</i>	Aankondiging, bij openstelling, tussentijds, uitreiking in spotlight, haakje naar overig aanbod en overige ontwikkelingen

Trede 3: merkontwikkeling en publieksbereik

<i>Beschrijving project</i>	<u>Marketingstrategie</u> Om ervoor te zorgen dat het Romeinse verleden beter bekend kan worden speelt marketingcommunicatie een grote rol. Investerings zijn nodig om het publiek op de hoogte te houden van nieuwe ontwikkelingen en te prikkelen om plaatsen te bezoeken. <i>Marketingcampagne</i> Er moet een regionale campagne ‘Romeins Verleden’ opgetuigd worden. Alle ontwikkelingen en aanbod moeten eenduidig naar buiten gebracht worden en aansluiten bij het grote geheel. Binnen de marketingcampagne moeten onderstaande elementen opgezet en uitgedragen worden: - Website - Routenetwerken - Nieuwsbrief - Sociale media kanalen - Thema magazines - Promotiefilmpjes - Influencer marketing Welke communicatie elementen binnen de campagne opgezet worden moet worden besloten door het programmteam in samenwerking met het marketingbureau dat de communicatie zal uitvoeren. <i>Storytelling</i> De kracht van de geschiedenis ligt in het vertellen van verhalen. In de communicatie en marketing is het belangrijk de bezoeker aan de hand mee te nemen in het verhaal rondom het Romeinse verleden. Story telling is een belangrijke onderliggen om mee te nemen in alle marketingcommunicatie uitingen. <i>PR/pers en marketing</i> Het is belangrijk om momenten waarin concrete stappen worden gezet en doelen worden gehaald te vieren en delen. Denk hierbij aan het uitnodigen van de pers bij het openen van een nieuw kunstwerk of locatie.
<i>Trekker</i>	Opdrachtgever: programmteam
<i>Partijen</i>	Destinatie marketing organisatie
<i>Planning</i>	Gedurende 8 jaar
<i>Begroting</i>	Begroting marketingcommunicatie en promotie: €100.000 jaarlijks. €800.000 (looptijd 8 jaar)
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden, programmabureau, TVAN

<i>Beschrijving project</i>	<u>Merk ontwikkeling en branding</u> Zie marketingstrategie
-----------------------------	--

Trekker	Opdrachtgever: programmteam
---------	-----------------------------

Beschrijving project	<u>Publiekseducatie</u> Denktank voor publiekseducatie vanuit musea. Coördinatie en inhuren uitvoeringsorganisaties door programmteam.
Trekker	Programmteam
Partijen	Musea, programmteam
Doelstelling	Educatie Romeins verleden en aanbod voor bewoners en bezoekers
Planning	Gedurende minstens 8 jaar
Begroting	Fte programmteam. Plus schatting € 50.000 uitvoeringsorganisatie per jaar (campagne en middelen). Totaal 8 jaar € 400.000
Dekkingsplan opst.	Overheden

Beschrijving project	<u>Leerlijnen basis en voortgezet onderwijs</u> Ontwikkel verschillende lespakketten voor basisonderwijs en het voortgezet onderwijs over de Romeinse geschiedenis en de betekenis van de Romeinen in de hedendaagse maatschappij, bijvoorbeeld een Romeinen doe-boek of lokale Romeinse stripverhalen. Vergeet hierbij niet om ook andere maatschappelijke verenigingen mee te nemen, zoals scoutingclubs en sportverenigingen. Themadagen, sportevenementen of schoolreisjes zijn bij uitstek activiteiten waar het Romeins Verleden een goede invulling aan kan geven zodat het verhaal steeds breder bekend wordt, vanuit verschillende invalshoeken. Belangrijk hierbij is om samen te werken met partijen die over zowel kennis van de Romeinse geschiedenis als het bereiken van de jeugd beschikken.
Trekker	Opdrachtgever en verspreider: programmteam
Partijen	Radboud Universiteit, kennisinstituten, CITO, musea met jeugdprogramma's, Erfgoed Gelderland
Doelstelling	Kinderen in de GMR weten iets over de Romeinse geschiedenis en zijn zich bewust van het Romeinse erfgoed waar zij op of in de buurt van wonen
Planning	doorlopend
Begroting	- Inhuur bureau ontwikkelen leerlijnen en activiteiten (schatting €50.000) + materialen (€100.000 per jaar). Voor 8 jaar € 800.000 - Projectleider vanuit GMR 0,5 fte (Indicatie: schatting kosten per jaar op basis gemiddelde inhuur/overheidsschaal (afgerond €18.000 per jaar), €36.000= afgerond voor 2 jaar. Uitvoering vanuit organisaties zelf
Dekkingsplan opst.	Gemeenschappelijke kosten
Communicatiemomenten	Communiceren via intern scholennetwerk, buitenspelen (iets op de grond zoals stoepkrijt tekeningen), Romeinen doe-boek en strips

Beschrijving project	<u>Jaarlijkse themaweek Romeins Verleden</u> Evenementen en terugkerende themaweken helpen bij publieksbereik en maatschappelijke verbinding. Romeinen-dagen of het regio-breed uitrollen van het Romeinen-festival maakt het verleden zichtbaar, herkenbaar en kan bijdragen aan bewonerstrots
----------------------	---

<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Ondernemers, bestemmingsmanagementorganisaties
<i>Planning</i>	Jaarlijks
<i>Begroting</i>	€ 30.000 per jaar (gemeenschappelijk, bij lokale uitwerking lokale financiering)

Bijlage II: voorbeelden projectfiches pilaren

De fiches uit deze bijlage geven richting aan het uitwerken van de plannen in de jaarlijkse programmaplannen.

Pilaar I: Nijmegen als hoofdstad van de Romeinen

Beschrijving project	<u>Aansluiting op thematische Rondje Romeinen</u> Aansluiten bij de gethematiseerde hoofdroute rondom de Romeinse geschiedenis. Zie basistaken, trede 1.
Trekker	Gemeente Nijmegen
Partijen	GMR, programmteam, routebureau, DMO
Planning	Q3 2024
Begroting	Schatting €50.000 ontwikkeling, kosten onderhoud €10.000 per jaar
Dekkingsplan opst.	Gemeente Nijmegen

Beschrijving project	<u>Vondsten terugbrengen in het straatbeeld</u> Zie basistaken, trede 1.
Trekker	Gemeente Nijmegen
Partijen	Conceptontwikkelingsbureau, uitvoerende partijen (afhankelijk van type vondsten en elementen)
Planning	Q1 2025
Begroting	Schatting €100.000 per jaar
Dekkingsplan opst.	Gemeente Nijmegen

Beschrijving project	<u>Publiekseducatie bewoners bij ontwikkeling en ingebruikname nieuwe wijken</u> Zie basistaken, trede 1.
Trekker	Gemeente Nijmegen
Partijen	Communicatiebureau
Planning	Q1 2025
Begroting	Schatting bandbreedte tussen €5.000-€20.000 per per nieuwe wijk of ontwikkeling
Dekkingsplan opst.	Gemeente Nijmegen

Beschrijving project	<u>Natuurspelen voor jonge Romeinen doorspekken in nieuwe woonwijken</u> Speeltuinen en natuurspeelplaatsen met in het thema van de Romeinen. In het ontwerp van de nieuwe woonwijken kan conceptontwikkeling voor thematische natuurspeelplaatsen toegepast worden.
Trekker	Gemeente Nijmegen
Partijen	Conceptontwikkelingsbureau (ervaring met natuurspeelplaatsen)
Planning	Q2 2026
Begroting	Fte gemeente Nijmegen
Dekkingsplan opst.	Gemeente Nijmegen

<i>Communicatie-momenten</i>	Persmoment bij oplevering, aansluiten bij regionale campagne Romeins Verleden (met o.a. website, routenetwerken, nieuwsbrief, sociale media kanalen, themamagazine, promotiefilmpjes, influencer marketing, etc.)
------------------------------	---

<i>Beschrijving project</i>	<u>Resterende financiële dekking voor buitenkunst op het vernieuwde Kelfkensbos</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. Lobby en onderzoek naar mogelijke partijen en stichtingen voor resterende financiële dekking voor de buitenkunst op het vernieuwde Kelfkensbos.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Planning</i>	Q1 2024
<i>Begroting</i>	Fte medewerkers gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Ontwikkeling Kelfkensbos doortrekken naar omliggende gebied</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. Hoewel de plannen voor vergroening voornamelijk gericht zijn op het (stenen) Kelfkensbos, is het aan te raden om een completer ontwerp te maken waarin ook de Hunnerberg en de burcht een plaats krijgen, zodat alle losse elementen één Romeinse bezoekersplek vormen.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Gebiedsontwikkelaars, musea
<i>Planning</i>	Q1 2028
<i>Begroting</i>	Schatting PM, afhankelijk van het type ontwikkeling
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoek naar dakbeleving openbaar gebruik Valkhof Museum</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. De locatie van het museum en het bijzondere gebouw bieden kansen om écht uit te pakken door het gebouw nog meer bij de openbare ruimte te betrekken. Dat zou bijvoorbeeld kunnen met een (semi-)openbare dakbeleving. Onderzoek naar de mogelijkheden is hierbij van belang.
<i>Trekker</i>	Valkhofmuseum
<i>Partijen</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Indicatie €30.000 voor haalbaarheidsonderzoek. Kosten voor uitvoering PM: afhankelijk van type ontwikkeling
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Combi-tickets De Bastei en Valkhof, incl. tour landschap</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. Aanvullend adviseren we de samenwerking tussen De Bastei en het Valkhof Museum te intensiveren door gezamenlijk het verhaal van de omgeving te ontwikkelen. Het ontwikkelen van een combiticket voor deze musea, waar
-----------------------------	---

	mogelijk inclusief tour door het landschap rondom de burcht' helpt mee aan deze verbinding.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	<u>Valkhof Museum, Museum de Bastei en Museum KAM</u>
<i>Planning</i>	Q4 2024
<i>Begroting</i>	Fte medewerkers musea
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Musea en gemeente Nijmegen
<i>Communicatie-momenten</i>	Persmoment bij oplevering, aansluiten bij regionale campagne Romeins Verleden (met o.a. website, routenetwerken, nieuwsbrief, sociale media kanalen, themamagazine, promotiefilmpjes, influencer marketing, etc.)

<i>Beschrijving project</i>	<u>Ontwikkeling Gelderse Limes-hub Valkhofkwartier</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. Tijdens het bid voor UNESCO Werelderfgoed is gesproken over een 'Limes-hub' in elke provincie. Een Gelderse Limes-hub kan niet ontbreken in de plannen om dé Romeinse regio van Nederland te zijn. Blaas de ontwikkeling van een Gelderse Limes-hub nieuw leven in, bij voorkeur in het Valkhofkwartier.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	De NLS, Valkhof Museum en de Bastei
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden (provincie Gelderland)

<i>Beschrijving project</i>	<u>Ontwikkeling depotgebied</u> Zie hoofdstuk 4.3.2. We zien kansen om in de omgeving van het depot de zichtbaarheid van archeologie op verschillende manieren te vergroten, bijvoorbeeld door kunst in de openbare ruimte. Dit zal ingebracht moeten worden in de ruimtelijke processen en biedt ook kansen voor bewonersparticipatie.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Gebiedsontwikkelaars
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Fte medewerkers gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Conceptontwikkeling Kops Plateau</u> Zie hoofdstuk 4.3.5 Ontwikkel het huidige gebied als Romeins landschapspark. Onderzoek hierbij of verbreding van functies haalbaar is (attractie, horeca), maar bewaak de huidige parkfunctie.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen, gemeente Berg en Dal
<i>Partijen</i>	Adviesbureau en landschapsarchitecten
<i>Planning</i>	Q1 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie haalbaarheidsonderzoek €100.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Romeinse aquaduct terugbrengen als onderdeel Kops Plateau</u> Zie hoofdstuk 4.3.5 Breng ook het voormalige Romeinse aquaduct in Berg & Dal tot leven en koppel deze ontwikkeling aan het Kops Plateau, ook als dat niet kan op de originele locatie van het aquaduct.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Conceptontwikkelaar
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Indicatie haalbaarheidsonderzoek €30.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Creër een aantrekkelijke entreepoort naar de Romeinen</u> Zie basistaken, trede 1.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Destinatie marketing organisatie
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Indicatie €100.000 ontwikkeling entreepoort en voorzieningen
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Fysieke markering route station-Valkhofkwartier</u> Zie hoofdstuk 4.3.6 Het stationsgebied van Nijmegen wordt de komende jaren herontwikkeld. De route naar het Valkhofkwartier moet duidelijk en thematisch terugkomen in het straatbeeld, met authentieke belevingselementen
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Destinatie marketing organisatie
<i>Planning</i>	Q4 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie PM afhankelijk van ontwikkelingen
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

<i>Beschrijving project</i>	<u>Betrek ondernemers op de route</u> Zie hoofdstuk 4.3.6 Betrek ondernemers op de route Station-Valkhofkwartier door ook in etalages het Romeinse verleden terug te laten komen.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Destinatie marketing organisatie, ondernemers op de route
<i>Planning</i>	Q4 2024
<i>Begroting</i>	Fte medewerkers gemeente Nijmegen en lokale DMO
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Nijmegen

Pilaar II: UNESCO-locaties in de etalage

<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoek ontwikkelen replica poortgebouw Castellum Meinerswijk</u> Zie hoofdstuk 5.7.1 De gemeente Arnhem onderzoekt of het mogelijk is om het poortgebouw te herbouwen.
<i>Trekker</i>	Gemeente Arnhem
<i>Partijen</i>	Conceptontwikkelingsbureau
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Indicatie PM, afhankelijk van haalbaarheidsstudie
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Arnhem
<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoek ondersteuning Romeinse tuin</u> Zie hoofdstuk 5.7.1 Naast het voormalige castellum ligt de Romeinse Tuin. De eigenaren van de tuin hebben bij de gemeente Arnhem aangegeven de vraag naar rondleidingen niet altijd aan te kunnen. Onderzoek de mogelijkheden voor ondersteuning.
<i>Trekker</i>	Gemeente Arnhem
<i>Partijen</i>	Romeinse tuin, vrijwilligers, ondernemers
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Fte medewerkers gemeente Arnhem
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Arnhem
<i>Beschrijving project</i>	<u>Toevoegen (digitale) belevingselementen Meinerswijk</u> Zie hoofdstuk 5.7.1 Van Castellum Meinerswijk zijn resten gevonden waardoor het een belangrijke plek is voor het duiden van de militaire structuur.
<i>Trekker</i>	Gemeente Arnhem
<i>Partijen</i>	Castellum Meinerswijk, DMO
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie bandbreedte €10.000-€100.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Arnhem
<i>Beschrijving project</i>	<u>Romeinse herkenning stationsgebied Arnhem Centraal</u> Zie basistaken, trede 1. Arnhem heeft, net als Nijmegen, de potentie om als toegangspoort of startpunt te fungeren.
<i>Trekker</i>	Gemeente Arnhem
<i>Partijen</i>	Gebiedsontwikkelaar, DMO, ondernemers, routebureau
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie bandbreedte €20.000-€100.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Arnhem
<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoek wensen Archeo Hotspot verder ontwikkelen tot beleefcentrum</u> Zie hoofdstuk 5.7.1

	Naast het castellum heeft Arnhem ook het erfgoedcentrum Rozet, dat op dit moment onderdeel uitmaakt van de bibliotheek. Het is nu een Archeo Hotspot met voornamelijk boeken en informatie, maar er liggen kansen om hier een uitgebreider beleefcentrum van te maken.
<i>Trekker</i>	Gemeente Arnhem
<i>Partijen</i>	Conceptontwikkelaar, DMO, castellum, erfgoed Gelderland, erfgoedcentrum Rozet
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie ontwikkelingen €20.000-100.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Arnhem, erfgoedcentrum Rozet
<i>Beschrijving project</i>	<u>Lus Romeins rondje Zevenaar-Arnhem-Elst-Nijmegen toevoegen</u> Trede 1: fysieke ontwikkeling
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Beschrijving project</i>	<u>Station Zevenaar ontwikkelen als buitenpoort</u> Zie hoofdstuk 5.7.1 — Vergroot het aanbod (elektrische) deelfietsen bij station en op grotere parkeerplaatsen — Romeinse duiding in het straatbeeld (materiaal, vondsten, buitenkunst) — Gidsfunctie stationsgebied met herkenbare symbolen/logo's (UNESCO, Limes, beeldmerk romeinen)
<i>Trekker</i>	Gemeente Zevenaar
<i>Partijen</i>	Gebiedsontwikkelaars, ondernemers
<i>Planning</i>	Q2 2024
<i>Begroting</i>	Indicatie bandbreedte €20.000-€100.000
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Zevenaar
<i>Beschrijving project</i>	<u>Conceptontwikkeling attractie Herwen-Hemeling</u> Zie hoofdstuk 5.7.1 Vlakbij het dorp Herwen ligt de archeologische vindplaats van tempelcomplex Herwen-Hemeling. Hier is in 2022 een unieke vondst gedaan voor het noordwesten van het Romeinse Rijk. De mogelijkheid om hier een beleving en attractie van te maken moeten worden onderzocht.
<i>Trekker</i>	Gemeente Zevenaar
<i>Partijen</i>	Gemeente Zevenaar, gebiedsontwikkelaars, ondernemers, NLS, Erfgoed Gelderland, Liemers Museum
<i>Planning</i>	Q2 2024
<i>Begroting</i>	Haalbaarheidsonderzoek indicatie €50.000, uitvoering en ontwikkeling PM afhankelijk van de plannen
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Gemeente Zevenaar en investeerders
<i>Beschrijving project</i>	<u>Citizen science / publieksparticipatie vondsten</u> De kennisinstituten kunnen een belangrijke rol spelen in het ontwikkelen van het educatieve component van het publieksbereik en meewerken aan het ontwikkelen van schoolprogramma's. Maar andersom kan de inzet van Citizen science en participatie helpen bij het identificeren van vondsten en het

	analyseren van talloze opgegraven elementen die op dit moment nog in een depot liggen. Citizen science is niet nieuw in deze tak van sport. Op locaties zoals Archeo hotpots kunnen bewoners meedoen aan lopende onderzoeken, archeologen aan het werk zien en hun eigen vondsten meenemen en laten onderzoeken. Op de Veluwe werkt Erfgoed Gelderland al samen met de Universiteit Leiden aan het programma 'Erfgoed gezocht' waar vrijwillige speurneuzen meezochten naar restanten van grafheuvels. Op de Utrechtse Heuvelrug is burgerwetenschap ook succesvol ingezet om de bodem van de Utrechtse Heuvelrug in kaart te brengen. Sommige van deze projecten kunnen enthousiaste vrijwilligers zelfs vanuit huis doen. Een app zoals eBird en iNaturalist (zie kader) zou kunnen helpen bij het identificeren van scherven, stenen, kaarten en andere elementen. Ook deze informatie moet op één plek worden gepubliceerd
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Radboud Universiteit, Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht, ontwikkelaars, gemeente, provincie, private partijen voor financiering, depotbeheerders, Archeohotspot, musea en erfgoedinstellingen uit het Romeinennetwerk.
<i>Doelstelling</i>	Bij opgravingen en onderzoeken rondom het Romeinse erfgoed wordt Citizen science ingezet en mogen bewoners en bezoekers participeren
<i>Planning</i>	Q3 2024, doorlooptijd gedurende minstens 8 jaar
<i>Begroting</i>	Projectleider vanuit GMR 0,5 fte (Indicatie: schatting kosten per jaar op basis gemiddelde inhuur/overheidsschaal (afgerond €18.000 per jaar), €36.000= afgerond voor 2 jaar. Uitvoering vanuit gemeenten zelf Budget voor handgeld (communicatie, faciliteiten, uitwerking onderzoek, innovatieve technieken, et cetera.)
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden
<i>Communicatie-momenten</i>	Persmoment bij bijzondere evenementen, aansluiten bij regionale campagne Romeins Verleden (met o.a. website, routenetwerken, nieuwsbrief, sociale media kanalen, themamagazine, promotiefilmpjes, influencer marketing, etc.)
<i>Voorbeelden elders</i>	<i>eBird en iNaturalist zijn online sociale netwerken, vaak gebruikt via een app op de smartphone, waar burgers hun vondsten fotograferen en delen zodat iedereen elkaar helpt om kennis op te bouwen en inzichten te delen.</i> <i>Wetenschappers controleren de vondsten en vindplaatsen over de hele wereld. In het geval van eBird wordt logischerwijs gefocust op vogeltellingen, iNaturalist gaat over allerlei soorten organismen en brengt de stand van de biodiversiteit in kaart. Voor het Romeinse verleden (en wellicht breder) kan zo'n app helpen met het identificeren van vondsten, resten, maar ook met het analyseren van GIS-kaarten, zoals eerder is gedaan in het project op de Veluwe. De website van de Amerikaanse National Park Service heeft alle mogelijkheden voor burgerparticipatie in wetenschappelijk onderzoek overzichtelijk en helder in beeld gebracht.</i>

Pilaar III: Regionaal Romeins aanbod

<i>Beschrijving project</i>	<u>Kennisdeling/aansluiting Masterplan bij toeristisch-recreatieve ontwikkeling Betuwe</u> Kennisdeling Romeins verleden en uitgangspunten Masterplan delen met partijen die bezig zijn met regionale toeristische ontwikkeling in de GMR Arnhem-Nijmegen
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	GMR gemeenten, toeristische ondernemers, DMO's
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Fte programmteam
<i>Beschrijving project</i>	<u>Romeinse presentatie in het Streekmuseum in Tiel: samenwerken met musea</u> Samenwerking andere musea opstarten =met oog op Romeinse presentatie in het Streekmuseum in Tiel
<i>Trekker</i>	Gemeente Tiel
<i>Partijen</i>	Musea, GMR gemeenten, toeristische ondernemers, DMO's, coördinator Kennis NLS
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Fte programmteam
<i>Beschrijving project</i>	<u>Publieksparticipatie bij onderzoek vondsten inzetten</u> Zie pilaar II: Citizen science / publieksparticipatie vondsten
<i>Beschrijving project</i>	<u>Augmented reality inzetten op vindplaatsen</u> Zie Trede 2: aanbodontwikkeling en maatschappelijke deelname
<i>Beschrijving project</i>	<u>Lokale ondernemers Wijchen betrekken bij 'Romeinse Villalandschap'</u> Er ligt hier ook een belangrijke rol voor ondernemers in het gebied omdat het weldadige leven van de rijke Romein goed te vertalen is naar streekproducten, delicatessen en luxeproducten.
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	GMR gemeenten, toeristische ondernemers, DMO's
<i>Planning</i>	Q3 2024
<i>Begroting</i>	Fte programmteam

Pilaar IV: De Romeinen als studieobject

Beschrijving project	<u>Kenniscentrum oprichten (online + archeologische keten)</u> Voor de ontwikkeling van het Limes Kenniscentrum zijn drie scenario's opgesteld die oplopend van 1 naar 3 als groeimodel gezien kunnen worden. Er is in de Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen veel kennis op diverse niveaus over de Romeinen aanwezig maar die kennis wordt onvoldoende gebundeld, onderling uitgewisseld, verrijkt en verspreid. En daarmee mist de regio een kans om zich hiermee te onderscheiden binnen de Neder-Germaanse Limes op basis van de kennis die er is, de UNESCO sites en de vele vondsten die er zijn of (zullen) worden gedaan. En daarmee als volgende stap de mogelijkheid om zich te positioneren als Romeinse Randstad met Nijmegen als hoofdstad. Met een online platform in de vorm van de Romeinse Wegenkaart, de academische kennis van de Radboud Universiteit en de Archeologische Keten kan een snelle start gemaakt worden (2024). Waarbij Erfgoed Gelderland als verantwoordelijke van de Wegenkaart ook zorgt voor de verbinding met het netwerk dat zij heeft. Deze startvariant kan in middellang termijn (2025-2030) uitgebreid worden naar een samengesteld kennis-, onderzoek- en bezoekerscentrum. Hierbij worden de verschillende functies uitgevoerd door Radboud Universiteit (kennis) Valkhof Museum (visitors hub), KAM (onderzoekers/experts) en het Archeologisch depot (ontsluiting vondstmateriaal). Ondersteund door een gezamenlijke website met online aankopen (combi ticket). Op de langere termijn (na 2030) groeit het Limes Kenniscentrum uit tot een regionale cluster waarbij de UNESCO siteholders en andere aansprekende locaties in de regio aangesloten zijn.
Trekker	Programmateam in samenwerking met de strategische alliantie (provincie Gelderland, gemeente Nijmegen, Valkhof Museum)
Partijen	Uitvoerende partijen: o.a. Erfgoed Gelderland, siteholders, musea, Radboud Universiteit, partijen betrokken bij Constructing the Limes
Doelstelling	Kenniscentrum met focus op Neder-Germaanse Limes dat kennis verzamelt, verrijkt en verspreid en de positionering en profilering van de Romeinse Randstad met Nijmegen als hoofdstad (destinatie) ondersteund. Zorgt voor een verbetering van het imago van archeologie, Romeinen en de Limes zodat de interesse voor dit vakgebied stijgt en de instroom van studenten verhoogt.
Planning	Start 2024 en loopt door tot na 2030
Begroting	Start 100.000 euro per jaar. Doorgroei naar samengesteld kenniscentrum 100.000 tot 500.000 euro per jaar.
Dekkingsplan opst.	Overheden in samenwerking met Radboud Universiteit, Valkhof Museum
Communicatiemomenten	Bij de start offline: het netwerk (bijeenkomsten, congressen) en online (nieuwsbrieven, social media en meeliften communicatie Erfgoed Gelderland). Bij scenario 2. Eigen merk/branding met social media kanalen, website incl. reserveren/aankoop faciliteiten.

<i>Beschrijving project</i>	<u>Versterken archeologische kennisnetwerk</u>
<i>Trekker</i>	Radboud Universiteit
<i>Partijen</i>	Gemeente Nijmegen, Radboud Universiteit, Museum Valkhof, Nederlandse hogescholen en universiteiten
<i>Doelstelling</i>	Versterken archeologische keten door aanwas masterstudenten te verbeteren, een permanente leerstoelgroep te ontwikkelen en het Valkhof Museum als hét Romeinen museum van Nederland positioneren
<i>Planning</i>	gedurende minstens 8 jaar
<i>Begroting</i>	Indicatie: volgens het structuurrapport bijzondere leerstoel van de RUG worden de loonkosten + onkostenvergoeding van de leerstoel geschat op €40.000 euro. €40.000 per jaar x 8 jaar = €320.000 voor 8 jaar. De lobby zal fte voor medewerkers van de Radboud universiteit en gemeente Nijmegen kosten
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Tot aan 2024: gedekt door gemeente Nijmegen.
<i>Communicatie-momenten</i>	Aantrekken studenten voor leerstoel (aanwezigheid beurzen, aanbieden consultancy projecten, leerlijn promoten in studieflyers, etc.). Interne communicatie kennisinstituten, nieuwsbrieven, sociale kanalen, website universiteit

<i>Beschrijving project</i>	<u>Voortzetting (en sterke, diverse Gelderse deelname aan) Constructing the Limes</u> Zie hoofdstuk 7.3 Onderzoek de mogelijkheid voor voortzetting Constructing the Limes binnen programma of op eigen initiatief.
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Radboud Universiteit
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Inzet medewerkers gemeente Nijmegen en Radboud universiteit
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden en universiteit

<i>Beschrijving project</i>	<u>Inzet draaiboek 'Heel Heerlen Graaft' voor publieksparticipatie bij toekomstige opgravingen</u> Zie hoofdstuk 7.3 Gebruik draaiboek van Heel Heerlen Graaft voor publieksparticipatie bij toekomstige opgravingen
<i>Trekker</i>	Gemeente Nijmegen
<i>Partijen</i>	Gemeente Nijmegen, Radboud Universiteit
<i>Planning</i>	Vanaf Q1
<i>Begroting</i>	n.v.t.

<i>Beschrijving project</i>	<u>Onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes opstellen in samenwerking met Duitse partners</u> Zie hoofdstuk 7.4 Onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes opstellen in samenwerking met Duitse partners.
-----------------------------	--

<i>Trekker</i>	NLS
<i>Partijen</i>	Gemeente Nijmegen, Radboud universiteit, UNESCO gemeenten
<i>Planning</i>	Q1 2025
<i>Begroting</i>	Afhankelijk van vorm onderzoeksagenda, inzet betrokkenen
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Radboud universiteit, UNESCO gemeenten

<i>Beschrijving project</i>	<u>Aanjagen onderzoeksagenda Neder-Germaanse Limes</u> De kennis die verzameld wordt rondom het Romeinse verleden kan en zal moeten worden gedeeld met zowel andere wetenschappers als met commerciële partijen en met het publiek. In het Management Plan van het UNESCO-bid staat ook de doelstelling om een onderzoeksagenda op te stellen voor de gehele Neder-Germaanse Limes samen met Duitse partners en de Bratislava Group. De onderzoeksagenda bevat in eerste instantie twee hoofdpijlers: ‘oude’ en nieuwe data. Data verzameld bij opgravingen uit het verleden wachten nog op analyse en onderzoek, die veel nieuwe inzichten kunnen opleveren. Voor het verzamelen van nieuwe data wordt vooral ingezet op nieuwe, niet-invasieve technieken. Opgravingen maken geen deel uit van de onderzoeksagenda, tenzij deze significant bijdragen aan de instandhouding of verbetering van de Outstanding Universal Value van de UNESCO-sites. En zelfs in dat geval is het toepassen van niet-invasieve technieken het eerste uitgangspunt. Een (internationale) onderzoeksagenda kan daarnaast helpen om de verbinding te zoeken tussen het archeologische veld en andere onderzoeksgebieden. Het hebben van een aanjager en aanstuurder van deze onderzoeksagenda is van belang. Het is de schakel naar de buitenwereld, verbinder naar het publiek en zorgt ervoor dat de onderzoeksagenda daadwerkelijk wordt opgepakt en uitgevoerd.
<i>Trekker</i>	Programmateam
<i>Partijen</i>	Radboud Universiteit, kenniswerkgroep NLS, Duitse kennisinstituten, Nederlandse Limes Samenwerking
<i>Doelstelling</i>	Een onderzoeksagenda voor de Neder-Germaanse Limes die minstens 8 jaar in stand gehouden wordt
<i>Planning</i>	Start in Q1 2024, doorlooptijd gedurende minstens 8 jaar
<i>Begroting</i>	Indicatie: 1 persoon, 8 jaar lang, halve dag per week. Schatting kosten per jaar op basis gemiddelde inhuur/overheidsschaal (€120 per uur x 4 = €480 per week), €480x 52 = €24.960 per jaar x 8 jaar = afgerond €200.000 voor 8 jaar
<i>Dekkingsplan opst.</i>	Overheden, Radboud Universiteit i.s.m. Nederlandse Limes Samenwerking bij samenwerking
<i>Communicatie-momenten</i>	Interne communicatie onder kennisinstituten, bij bijzondere uitkomsten pers betrekken (bijv. ontdekken van een nieuwe techniek of vondst). Nieuwsbrieven en bijeenkomsten van de betrokken partners (elk kwartaal). Terugkoppeling na bijeenkomst, informeren op websites
<i>Voorbeeld elders</i>	<i>Het project ‘Constructing the Limes’ onder leiding van Saskia Stevens (Universiteit Utrecht) werd veelal als succesvol voorbeeld genoemd; een multidisciplinair consortium dat gezamenlijk met nieuwe technieken uit de exacte wetenschappen de betekenis van de grens onderzoekt.</i>

Beschrijving project	<u>Ontwikkelen interdisciplinaire vakken/minoren</u> De Radboud Universiteit is leidend op gebied van archeologie, maar er liggen regionaal ook kansen om verbindingen te leggen naar andere vakgebieden, zoals kunstopleidingen, technische opleidingen of andere opleidingen met raakvlakken met erfgoed in de breedste zin van het woord. Met name als het gaat om innovatieve, creatieve toepassingen om het erfgoed te onderzoeken, te interpreteren, te presenteren, het publieksbereik te verbeteren en/of de belevingswaarde te vergroten kan een structurele samenwerking met meer praktisch ingestoken instituten een meerwaarde zijn. De Radboud Universiteit heeft bijvoorbeeld al de minor ‘Cultureel erfgoed en publiek’ ontwikkeld, maar er liggen ook kansen om verder te kijken dan alleen naar academische kennis. De aanwezigheid van instituten op gebied kunstonderwijs (ArtEZ) en andere opleiders bieden kansen om een brug te slaan tussen wetenschappelijke kennis, innovatie en praktische toepassingen. Kansen voor kruisbestuiving: duurzaam toerisme (WUR, BUAS, Saxion), archeologie (Saxion), innovatie, (game-)design, techniek (ArtEZ, HAN, HKU, TU’s), stedenbouw en gebiedsontwikkeling (HAN, RU, UU).
Trekker	Radboud universiteit
Partijen	Kennisinstituten in samenwerking met gemeenten, musea, ondernemers, NLS, WUR, BUAS, Saxion, ArtEZ, HAN, HKU, TU’s, HAN, RU, UU, regionale DMO en brancheorganisaties
Doelstelling	Een ontwikkelde intersectorale minor en/of vakken rondom het onderwerp ‘Romeins Verleden’
Planning	Start Q1 2025, doorlooptijd gedurende minstens 8 jaar
Begroting	Indicatie: Ontwikkelkosten, verkenning/haalbaarheidsstudie (schatting €10.000), verder ontwikkelen en uitwerken minor/vakken (schatting €50.000). Totaal €60.000, vervolgkosten voor onderwijs.
Dekkingsplan opst.	Kennisinstituten
Communicatie-momenten	Aantrekken studenten voor leerstoel (aanwezigheid beurzen, aanbieden consultancy projecten, leerlijn promoten in studieflyers, etc.). Interne communicatie kennisinstituten, nieuwsbrieven, sociale kanalen, website universiteit

ⁱ De klankbordgroep bestond uit:

Prof. dr. Stephan Mols	Radboud Universiteit Faculteit der Letteren
Jelmer Prins	Nederlandse Limes Samenwerking (NLS)
Mariëlle Beukers	Romeinse Limes Nederland
Ans Vaessen	Gemeente Nijmegen, adviseur toerisme en recreatie
Roel Kramer en Wouter Hinrichs	Erfgoed Gelderland, Romeinennetwerk
Erwin Akkerman en Sarel Tempelman	Toerisme Veluwe Arnhem Nijmegen (TVAN)
Jolanda van Dijk	Valkhof Museum, marketing en communicatie
Karin Degen	Liemers Museum Zevenaar
Carolien Loomans	Provincie Gelderland, adviseur erfgoed
Pauline Jansen	Gemeente Nijmegen, adviseur publieksbereik erfgoed
Paul van der Heijden	RomeinenNU

De ambtelijke begeleidingsgroep namens de opdrachtgevers bestond uit:

Ilona Haas	Gemeente Nijmegen, voorzitter
Marleen Hegeman	Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen
Rob Ribbink	Groene Metropoolregio Arnhem-Nijmegen
Vivian de Klein	Gemeente Zevenaar
Nicky Greven	Provincie Gelderland
Carolien Loomans	Provincie Gelderland